

HOOFDSTUK III.

LEVENSWIJZE.

Het samenstellen van deze „biologie” stuitte vaak op groote moeilijkheden. De oorzaken hiervan lagen vooral in de waarnemingen waarop moest worden gebouwd. Ten eerste was er hier natuurlijk dikwijls een „tekort”. Maar vooral was er de kwestie van de kwaliteit dier waarnemingen! Van de groote meerderheid der aangehaalde auteurs (ook van de zuiverste „jacht”-verhalen!) is natuurlijk zonder meer aan te nemen dat ze betrouwbaar zijn wat aangaat hun waarheidsliefde. Een geheel andere kwestie is echter hun betrouwbaarheid wat betreft hun kritisch vermogen. Maar al te vaak komt het voor dat zeer positieve mededeelingen worden neergeschreven (als eigen berichten), die vermoedelijk op niets anders berusten dan op oude „overleveringen” e.d., waarbij de auteurs geenszins getracht hebben op eenigerlei wijze de juistheid van die „verhalen” te controleeren. Het was uiteraard mijn wensch zelf die fout te vermijden, waarbij echter direct moet worden opgemerkt dat het onmogelijk is alles afdoend te toetsen! Bovendien was het mijn wensch hier de grootst mogelijke volledigheid te bereiken, en zoo werden in werkelijkheid zelfs verhalen vermeld of opgenomen, die duidelijk het stempel der onjuistheid schijnen te dragen! Dit om meerdere redenen. Ten eerste levert de herinnering aan de vroegere redeneer-methoden van onderzoek voor ons altijd weer een zekere „voldoening” over onze eigen betere methoden van werken! Verder lijkt het mij nuttig om oude fouten ook *positief* te bestrijden (dus niet alléén door ze weg te laten of te vermijden). Vervolgens is het niet onmogelijk dat er in de vreemdste en ongeloofwaardigste oude verhalen toch een *kern* van waarheid zou zitten. (Vergelijk de theorie dat er „geen fantasie bestaat”). En ten laatste is er voor elk aangehaald onderwerp hoop, dat het „aanleiding” zou kunnen zijn voor nog levende rhinoceros-jagers om nog iets van hun ervaringen voor ons vast te leggen. De bedoeling is dan de voor velen zeer noodige „aanknoopingspunten” te leveren. Het is deze laatste wensch dien ik graag zéér op den voorgrond zou willen stellen door nogmaals een beroep te doen op deze jagers om de *feiten*, die ze weten (hoe klein en schijnbaar onbelangrijk ook), alsnog voor het nageslacht vast te leggen!

a. Biotoop en trekneigingen.

Onze rhinoceros schijnt niet bijzonder gevoelig te zijn voor temperatuursinvloeden, in zooverre als hij wordt (of werd) aangetroffen zoowel in het heete laagland (bijvoorbeeld de moerassige kuststrooken) als ook zeer hoog in de bergen. FRANCK vond de sporen niet alleen op het strand, maar zelfs bij vloed in zee. Hij vermoedt dat het hier ging om het likken van het zilte zeewater. De dieren bewoonden in vroeger tijden de hoogste bergen van West Java, als Tjerimai en Gedeh (Pangerango), tot aan de toppen, dus tot ongeveer 3000 m. Van Sumatra zijn geen bijzonder hooge cijfers bekend, van het Maleisch schiereiland geeft RIDLEY tot 4000 voet, en van het Indian Empire (Upper Assam) geeft MCGREGOR ²⁸⁹⁾ als maximum 7000 voet. Wel valt het op dat de soort nauwelijks buiten de tropen voorkomt (namelijk tot ongeveer 28° N.B.). Maar het komt mij voor dat dit meer zijn oorzaak zal vinden in een behoefte aan tropische plantengroei dan direct aan tropische warmte. De groote behoefte aan water om in te baden (speciaal overdag) lijkt zelfs te wijzen op een wensch om de allergrootste warmte te ontgaan en verder lezen wij nog bij MCGREGOR, dat de reeds genoemde sporen op 7000 voet zich bevonden in de directe nabijheid van pas gevallen sneeuw!

De meeningen over de vraag of het laagland ofwel de bergstreken zijn *voorkeur* genieten, loopen intusschen eenigszins uiteen. JUNGHUHN maakt den indruk alsof hij meent dat het dier eigenlijk in de lagere streken tehuis zou behooren en dat het soms slechts bepaald voedsel („hoofdzakelijk de grassoorten, die in grootere menigte op de hoogste bergtoppen groeyen dan in de lager gelegene wouden, en in M. Java vooral *Ataxia Horsfieldii*”) is, waardoor het naar de hoogere streken wordt „gelokt”, verder zegt hij dat „de toenemende kultuur in de lager gelegen oorden welligt mede als eene der oorzaken moet worden beschouwd, welke den rhinoceros hebben gedwongen die streken te verlaten en een toevlugtsoord te zoeken op de hooge bergtoppen, waar slechts zeer zelden het geluid eener menschelijke stem wordt vernomen”. Op een andere plaats lezen we bij hem: „Het talrijkst houden zij zich op in deze (derde) zone, in welker wouden vele kleine meren, poelen en bronnen verstrooid liggen, waarvan de oevers met gras zijn begroeid. Buitendien treft men hier en daar kleine, drooge grasvelden aan, groeit er, zelfs in het binnenste der wouden, een veel grooter aantal grassoorten dan in de vorige zone en dit is in nog grootere mate het geval in de vol-

²⁸⁹⁾ Proc. Roy. Geogr. Soc., IX, 1887, p. 27.

gende zone; het is hoofdzakelijk dit voedsel hetwelk den rhinoceros naar deze hoog gelegene streken lokt. Op den G. Slamet bestaat zijn voedsel bijna uitsluitend uit de welriekende grassoort *Ataxia Horsfieldii*". Of JUNGHUHN hier in *alle* opzichten juist is moet worden betwijfeld, alleen reeds omdat het hoogst onwaarschijnlijk is dat ergens het hóófdvoedsel van het dier uit grassoorten zou bestaan! Maar de andere genoemde factoren (eenzaamheid en veel water, tezamen natuurlijk met rijkdom aan voedsel) lijken hier van meer belang en ik meen — o.a. ook gezien zijn ongeëvenaard klimvermogen — dat de kwestie van *hoog* of *laag* terrein op zich zelf, voor het dier van betrekkelijk weinig belang is, wat trouwens niet met JUNGHUHN's opvatting in strijd is. Hoezeer groote stijlheid van het terrein geen bezwaar is voor het dier, werd reeds onder de „Beschrijving” toegelicht met een citaat van EVANS. Ook voor Java vinden we vele aanwijzingen in die richting. Zoo lezen we bijvoorbeeld bij DE WILDE: „... wij volgden meestal het pad door den rhinoceros gebaad. De weg was zeer slecht en op vele plaatsen niet dan met de uiterste moeite af te klauteren; en desnietteenstaande wist dit kolossale gedierte daar langs te komen”. Voor Sumatra zegt HAZEWINKEL dat het dier er een voorkeur heeft voor vlakten en lagere heuvels tot 500 m. „Hoogere sporen en paden n.m.m. in hoofdzaak afkomstig van trekkende oudere bullen”. JUNGHUHN wijst er echter nadrukkelijk op dat onder alle groote Javaansche dieren de rhinoceros de eenige is, „die de hooge bergtoppen niet slechts nu en dan gedurende eene korte poos bezoekt, maar zich voortdurend op vele dezer bergkruinen ophoudt”. Voor het Indian Empire wordt opgegeven dat „its usual habitat is hill country”, terwijl EVANS zegt van Birma dat de soort daar een uitgesproken voorkeur heeft voor „hilly tracts and even mountainous country”. Ten laatste maak ik er op attent dat auteurs, die zoowèl deze soort als *D. sumatrensis* kenden, er steeds op wijzen dat *sumatrensis* méér de hoogere streken bewoont dan *sondaicus*.

Wat de begroeiing van het terrein aangaat, zoo is er ruime variatie mogelijk. In aanmerking komen zoowel zware oorspronkelijke wouden (mits met voldoende ondergroei!) als lichte secundaire bosschen ofwel open terrein waar het geboomte, de bamboe en de struiken slechts optreden in afwisseling met stukken alang-alang, glagah en andersoortig „open” terrein, bijv. moerassen. Zware aaneengesloten boombegroeiing is allerminst noodzakelijk, wordt wellicht niet eens geprefereerd, maar er moet wel voldoende schaduw

zijn en veel struikgewas of ondergroei voor de voeding. Geheel open terrein zal dan ook voor vaste verblijfplaats niet in aanmerking komen. Hier moge nog worden ingelascht een enkele terreinsbeschrijving uit het Bantamsche, gegeven door A. R. W. KERKHOVEN: „... bijna ondoordringbaar „jungle”, bosch of moeras, waar men slechts enkele meters voor zich uit kan zien. De meeste rhino's, welke ik gekregen heb, moest ik schieten op afstanden, varierende tusschen 2 en 5 m! Het volgen van deze dieren door het dichte bosch, door bijna ondoordringbare kasso (glagah) of eurih (alang-alang) of door diepe stinkende moerassen, is niet alleen gevaarlijk, maar ook ontzettend vermoeiend. In het bosch in Bantam krijgt men den indruk, dat letterlijk alles dorens heeft. Soms leidt het spoor door groote bosschen van salak, een laag groeiende palmsoort met lange scherpe dorens onder aan de takken, waar men onderdoor moet kruipen. De diverse rottansoorten (lianen) hebben aan het einde van iederen tak een „sliert” met de meest verschrikkelijke weerhaken, die men bedenken kan. Soms werkt men zich in die rottan zóó vast, dat men er niet zonder hulp meer uit kan komen! In de moerassen zwermen de muskieten op je gezicht en handen, welke reeds bloeden van de dorens ...”. De vaste paden, door de dieren gebruikt, zijn dan ook soms niet anders dan door Lantana, bamboe doeri e.a. overdekte „tunnels”, waarin een mensch slechts in gebukte houding kan loopen of voortkruipen.

Een verdere eisch aan het terrein gesteld is dan nog de aanwezigheid van ruimschootsch water, niet alleen om te drinken, maar vooral ook om in te baden: kleine riviertjes, meertjes, moerassen, modderpoelen. Opvallend is verder nog hoe vaak men in de literatuur leest van de aanwezigheid van deze dieren of hun sporen bij zouthoudend water voortbrengende bronnen! R. D. M. VERBEEK ²⁹⁰⁾ noemt van Sumatra een paar bronnetjes bij Kotta Baroe in het stroomgebied van het zijtakje Tassan der Mahirivier, waarvan het water door de beesten gretig wordt gedronken. Men ziet er talrijke vogels neerstrijken, terwijl des nachts ook „grote viervoetige dieren, o.a. rhinocerossen” het water komen nuttigen (van welke gelegenheid gebruik gemaakt wordt om jacht op deze dieren te maken). Hij bericht dat, volgens het zeggen der Inlanders, het water van deze bronnetjes zout is. „Ik heb het geproefd, maar kon er geen duidelijk zouten smaak aan waarnemen; het schijnt echter ijzerhoudend te wezen”. Dit is een geschikte gelegenheid om eens te

²⁹⁰⁾ Topogr. & geol. Beschrijv. Sum. Westkust, Batavia, 1883, p. 659.

wijzen op het feit dat het den wilden dieren (plantenetters) die komen „zout likken” lang niet altijd zoo speciaal te doen hoeft te zijn om het keukenzout, zooals men om diverse redenen wel geneigd is om als „vanzelfsprekend” aan te nemen ²⁹¹⁾. Ik wijs hier nog even op de verhandeling van CAIUS & BHARUCHA over „Earth-eating and Salt-licking in India” ²⁹²⁾, waarin zij (die vele analyses maakten van de door de dieren geliefde „salt-licks”) zelfs schrijven: „One thing which stands out prominently is that, whatever it is the wild animals seek in the salt-licks, it is not sodium chloride”!

Wat aangaat de reeds genoemde, gewenschte eenzaamheid, zoo zijn ook hier natuurlijk wel eens uitzonderingen te constateeren, getuige bijvoorbeeld de schade, die niet zoo heel zelden aan mensche-lijke aanplantingen werd aangebracht. Over het laatste Preanger exemplaar schreef mij de heer F. J. APPELMAN: „’s Nachts soms tot vlak bij de menschelijke woningen komend”. HAZEWINKEL schrijft: „Het ♂ te Toeboehan (Sumatra) schroomde niet dwars door de be-woonde ladangs te trekken” etc. Men vergelijkte ook wat MULLER schrijft in zijn verhaal van den aanval op VAN RAALTE.

Sommige auteurs spreken van „trekken” bij deze soort. KONINGS-BERGER schrijft: „Het schijnt dat eenzelfde individu zich op ver van elkander gelegen en ook in zeehoogte zeer van elkander verschillende plaatsen kan vertoonen”. Zeker is wel, dat het dier een groot looper is, niet opziend tegen zeer groote wandelingen. In het bijzonder geldt dit óók voor licht aangeschoten of anderszins verschrikte dieren en den jagers mocht zeker in het algemeen de raad worden gegeven om zulk een, nog in goeden staat verkeerend, vluchtend dier niet direct „achterna” te gaan, maar liever voor dien dag de jacht te beëindigen en deze den volgenden dag zoo vroeg mogelijk „op het spoor” te vervolgen ²⁹³⁾. Dit alles mag intusschen nog geen (periodiek!) „trekken” worden genoemd. Over den beroemden Pinjih-rhinoceros (van Malakka) schrijft MAXWELL, dat deze zelden verliet „an area of some 40 square miles, circumscribed by bridle-paths, and within close reach of the headquarters of the district. By comparison with the boundless extent of the forest on all sides, and with the roving propensities of most big-game animals, this made it easily accessible”. Bij EVANS lezen we echter: „They appear to be of a restless disposition and at times given to wandering a distance from

²⁹¹⁾ Zie bijv.: Strauss, Wissen u. Fortschritt, Nov. 1938.

²⁹²⁾ Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XXXIII, 1929, p. 678.

²⁹³⁾ Les grandes Chasses en Indochine, Paris, 1925.

their accustomed haunts. In the hot season they are invariably found in hilly or mountainous country. In the cool weather they may wander a good deal as also during the rains, ranging along the ridges and visiting the head waters of streams". Voor *D. sumatrensis* voegt hij hier nog bij dat deze „during the rainy season certainly tours through the lower-lying country (tracks within 3-4 miles off the railway)". Deze verhuizingen zouden waarschijnlijk niet voor langen tijd zijn en „only in search of particular kinds of fodder not obtainable at other times". Ook THOM ²⁹⁴) deed bij *sumatrensis* juist zulke trek-ervaringen op, al geeft hij de feiten ook eenigszins anders: „Although the hills are his proper habitat, it occasionally descends to flat country especially towards the end of the rains and remains there sometimes for long periods till January and February, when there is still plenty of cover and mud and water to be met everywhere. By March, as a rule, they are all back in high evergreen forest again. It is very rarely seen in the plains, so far as Arakan is concerned, during the hot weather months i.e. from March to June". Het is natuurlijk niet gewenscht hier over de verschillen in beide opgaven te gaan theoretiseeren (al zou dit zeker hoogst interessant zijn voor hen, die op de hoogte zijn met de verschillen in de plaatselijke klimaten der beide bedoelde streken). Het bestaan van een zekeren „trek" bij *sumatrensis* lijkt echter voor die streken wel vast te staan! Van *Rh. unicornis* zegt HODGSON ²⁹⁵): „Abundant in the forest and hills of the lower region, whence in the rainy season they issue into the cultivated parts of the Tarai to feed upon the rice crops". Voor onze soort zegt nog RIDLEY van het Maleisch schiereiland: „As the jungle gets cleared, it wanders into low open country, apparently losing its way". Ook werden een paar malen exemplaren waargenomen, bezig vrijwillig vrij breede rivieren over te zwemmen. Al deze berichten kunnen ons zeker nog geenszins de juiste verhoudingen in dit opzicht bij onze soort duidelijk maken, in het bijzonder niet voor Java! Het tijdelijk en periodiek opzoeken van betere voedingsgronden is intusschen een verschijnsel, dat ook in de tropen zeer zeker voorkomt, wellicht méér dan wij tot nu toe dachten en ik meen het ook bij sommige der groote zoogdieren op Java zelf met zekerheid te hebben vastgesteld. Ik heb hierbij dan het oog op verhuizingen, die het gevolg zijn van den invloed der jaargetijden. Buitendien is voor vele soorten natuurlijk nog te

²⁹⁴) Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XXXVIII, 1935, p. 139.

²⁹⁵) The Lond. & Edinb. Phil. Mag. & Journ. of Sci., VI, 1835, p. 751.

verwachten een rondtrekken op kleinere schaal als gevolg van het plaatselijk „afgegraasd” raken van het voedsel, terwijl het opzoeken van de zee (desnoods zelfs vanuit de hooge bergen) zeer zeker een gevolg zou kunnen zijn van de noodzaak, allen planteneters eigen, om het tekort aan anorganische bestanddeelen in hun voedsel aan te vullen. Toch heeft overigens HAZEWINKEL in den grond wel geheel gelijk wanneer hij (voor Sumatra) zegt dat de soort, afgezien van eenige beweging gedurende den bronsttijd (en afgezien van de bedoelde, in sommige streken voorkomende „trek”), „zeer honkvast” is. Hij wil dit ook bewijzen uit het feit dat exemplaren een gebied blijven prefereren, waar reeds talrijke ladangs bestaan, terwijl niets hen belet de (hoogere!) bergstreken op te zoeken, waar veel minder menschen komen.

Sommige van zulke tijdelijk bezochte streken (bijvoorbeeld de bovengenoemde „rice crops”) behoeven wel nauwelijks onder het eigenlijke biotoop te worden meegerekend. Hetzelfde mag dan echter ook wel worden aangenomen voor de „droge en winderige toppen der bergen” (S. MULLER) of de „duizeling wekkende smalle randen van nog werkende kraters” (JUNGHUHN). Ik haal ook nog aan van DE WILDE: „... ik heb zelf bij ondervinding, dat ik op vuurspuwende bergen, waar ik in de lava het spoor van den rhinoceros gevolgd was, mij niet verder durfde wagen, niettegenstaande het spoor van dat dier tot aan den mond van den krater opliep”. Zou het dier daar werkelijk nog iets te „zoeken” hebben? Wel schijnt het te wijzen op groote onverschilligheid en gehardheid tegen moeilijke omstandigheden. In dit verband ten slotte nog de volgende aanhaling, eveneens van DE WILDÉ: „Na een geruimen tijd door dicht bosch voortgegaan te zijn, deed zich eene verschrikkelijke verwoesting voor onze oogen op. Eene ruime plaats, Padjagalang of Slagtbank genaamd ... Op den bodem of grond zijn verscheidene zuurbronnen, waaruit aanhoudend dampen opstijgen, welke niet slechts onaangenaam, maar door het zwavelachtige onverduurzaam zijn, en slechts voor een korte poos door den mensch en den rhinoceros verduurd kunnen worden ... Waar wij ons henen keerden, niets dan teekenen eener algemeene verdelging, o.a. de geraamten van 2 tijgers, vele slangen, hagedissen... Van den rhinoceros vonden wij op vele plaatsen den nog verschen mest: een bewijs, dat dit kolossale dier niet alleen de moeilijkste wegen wist te doorkruisen en over te trekken, maar ook zich te midden dezer verdelging durfde te wagen, zonder er het slagtoffer van te worden”. Van algemeene bekendheid is ook, dat

vele diersoorten zich min of meer aangetrokken schijnen te voelen tot „afwijkende” plantensoorten (bijvoorbeeld nieuwe boomsoorten, door het boschwezen aangeplant) en verlaten ladangs, waar soms extra veel sporen te vinden zijn van olifanten, zwijnen, tijgers, beren en ook van onzen rhinoceros.

Met een paar woorden moge hier ten slotte nog even worden gesproken over de „vaste paden”, waardoor deze dieren op vele plaatsen zoo onuitwischaar het stempel van hun (vroegere) aanwezigheid in hun woongebied hebben afgedrukt. HAZEWINKEL maakt er op opmerkzaam dat er van ons dier twee soorten van paden voorkomen: vaste, meestal rechtuit gaande, die het beloop van het terrein volgen, en willekeurige, zelfs met lussen verloopende, ontstaan tijdens het weiden. Het merkwaardigst zijn wel de paden van de eerste soort. De rhinoceros heeft de gewoonte op zijn omzwervingen standvastig den zelfden weg te gebruiken en diezelfde wegen werden vóór hem reeds gebruikt door zijn voorouders. Door dit eeuwenlange gebruik zijn deze paden soms diep uitgesleten, soms waarschijnlijk nog extra uitgediept door afvloeiend regenwater en zoo geworden tot „holle wegen” (of kanalen), die soms overal keurig gelijk zijn van diepte en breedte, welke breedte dan overeenkomt net de breedte van het dier. Waar deze paden vaak liepen door, overigens voor den mensch vrijwel ondoordringbare, bosschen, zoo verwondert het niet dat we in de verhalen van vele reizigers en bergbeklimmers de opmerking lezen: welk een belangrijken dienst de rhinocerossen met het „aanleggen” van die paden den mensch hebben bewezen. Vooral ook daar ze, zooals MULLER zegt, „niet zelden in eene onafgebroke lijn van den voet eens bergs tot op deszelfs spits, en van den eenen hoogen top langs eenen verbindenden rug, of ook wel door een tuschenliggend dal, naar dien van een anderen berg” loopen. HASSKARL schreef van Java aan BREHM o.a.: „Unter allen Umständen kann man, diesen Wegen folgend, mit Sicherheit darauf rechnen, schliesslich zu einer Quelle oder Wasserlache zu gelangen. Hier und da ist ein Baumstamm quer über den oft mehr als einen halben Meter tief ausgetretenen Weg gestürzt, so dass das Nashorn nur mit Mühe darunter weg laufen kann; gleichwohl nimmt es nach wie vor den altgewohnten Wechsel an, denn man findet den unteren Teil des Stammes abgerieben, ja förmlich poliert”. De paden hebben min of meer scherpe randen. Loopen ze in horizontale richting over hellend terrein, dan is de buitenrand lager dan die welke aan de hooge zijde is ge-

leggen. De zijwanden zijn glad geschuurd en moeten daarvoor zeker heel wat wrijving van de huiden der dieren hebben ondergaan. Deze diep uitgetreden en glad afgeschuurde paden komen niet alleen voor op plekken waar de bodem bestaat uit los materiaal, maar zelfs op plaatsen waar ze verlopen over vaste rotsmassa's. Ook daar zijn die rotsen op dezelfde wijze uitgehold en zijdelings glad geschuurd.

VAN HOËVELL liet zich door een dorpshef vertellen dat „de rhinocerossen zich 's nachts op den berg (Tjermei) verzamelen” en daarvoor langs de door VAN HOËVELL gevonden paden naar boven klommen. Ja, hij voegt hier zelfs aan toe: „Toen wij een weinig hooger waren, kwamen wij aan eene plek, waarop verscheidene dergelijke paden van beneden verlieden”.

b. Geardheid.

Reeds onder het hoofdstuk „Beschrijving” werd het dier in dit opzicht eenigermate gekarakteriseerd en wel door het aan te duiden als een (zeer) „weerbare planteneter”. Dit sluit namelijk reeds eenige verwachtingen in. Van zulke dieren lijkt het namelijk te verwachten, dat ze in aanleg niet agressief zullen zijn (waarbij intuschen eenige „uitzonderings”-toestanden), terwijl ze omgekeerd, wanneer zelf aangevallen, geen groote neiging zullen hebben tot vluchten en in elk geval in zoo'n vlucht niet tot het uiterste zullen volharden, maar op een bepaald oogenblik liever tot den tegen-aanval overgaan.

Het oordeel der jagers en andere kenners is hier niet geheel eenstemmig. Volgens sommigen zou het dier geregeld zonder provocatie aanvallen. Zoo noemt VOLZ het dier „das gefährlichste Grosswild von ganz Sumatra, denn blindwütig greift es ohne jeden Grund ohne weiteres an”. A. R. W. KERKHOVEN schrijft van „zeer kwaadaardige en gevaarlijke beesten ... Mijn eerste rhino had, kort voordat ik hem schoot, een oude vrouw aangevallen en gedood ... Ik weet eene rubberonderneming in de Zuid-Preanger, waar een rhino eene afdeeling in de tuinen geheel ontoegankelijk maakt, doordat hij de koelies aanvalt”. Ook HAZEWINKEL schrijft „dat hij meestal direct tot den aanval overgaat”. J. G. WOOD ²⁹⁶⁾ zegt van rhinocerossen in het algemeen dat ze zijn „very tetchy in their temper, and liable to flash out into anger without any provocation whatever. During these fits of anger, they are dangerous neighbours and are apt to attack any moving object that may be within their reach” (waarvan

²⁹⁶⁾ The Illustr. Nat. Hist., London, ± 1875, I, p. 705.

dan nog een voorbeeld wordt gegeven). Van de twee exemplaren (♂ en ♀), door KLOSS vermeld als verzameld in Perak, zegt hij dat „both these animals seem to have been extremely savage and given to unprovoked attacks. The Pinjih beast (shot in 1899) had been the terror of its valley from long before the British occupation (1874) and it was only large and well armed parties that ventured into its neighbourhood. It was known to have killed at least 3 men on separate occasions and had attacked many other who escaped”. Over hetzelfde dier schrijft MAXWELL: „It would turn aside for no one, so it was said; on the contrary, if met in the forest, it would either stand its ground and then slowly and deliberately advance in the direction from which it had been disturbed, or it would charge without warning”. Het tweede exemplaar van KLOSS (♀, Telok Anson) „came to notice through the attack on a Chinese who was tapping jelutong in the forest. He was charged three times, tossed, and chased into the coolielines. She was believed to have killed a man earlier, but a second animal was reported in the neighbourhood though nothing further had been heard of it”. TERBEEEST, door het bosch trekkende met zijn patrouille, schrijft hoe ze „plotseling werden verrast door een vervaarlijk snuiven. Een rhinoceros, die bezig was een bad te nemen in een diepe plek, was door ons gestoord, en wilde daarover zijn ongenoegen toonen. Met gestreken nek kwam hij met zijn eenhoorn op ons aanstormen”. EVANS zegt te hebben gehoord van (slechts) twee gevallen, waarin ongewonde dieren last veroorzaakten: 1. een rhinoceros, die „held up a party of survey coolies in the course of their work” en 2. een rhinoceros, die iemand noodzaakte in een boom te klimmen, waarbij hij den vluchteling nog juist een beet kon geven. HOGERWERF trof een rhinoceros in een modderbad. Opgejaagd, liep het dier weg, maar toen de schrijver bezig was de achtergelaten sporen op te meten, keerde het terug en rende op hem af. Hij vluchtte en verstopte zich achter een boom op korten afstand van den badak. Het dier bleef staan, zag niemand meer en liep toen weg in de richting waaruit hij was gekomen. Ik verwijs ook nog naar het reeds eerder opgenomen verhaal van den aanval op VAN RAALTE.

Tegenover deze, stellig dus op meerdere goede waarnemingen berustende, opvatting staan echter vele gevallen, waarin werd geconstateerd dat het dier bij een ontmoeting *niet* aanviel, ja zelfs er van door ging. HORSFIELD vermeldt dat er bij de vrij talrijke ontmoetingen van Inlanders en Europeanen met het dier, géén voor-

beeld van aanvalsneiging tot zijn kennis kwam. S. MULLER zegt dat het dier, hoe groot en sterk ook, toch bevreesd is voor den mensch en zich gemeenlijk door hem op de vlucht laat jagen. Hij ontmoette zelfs eenmaal een moeder met haar jong van ongeveer 3 maanden. Bij het naderen der luid schreeuwende drijvers sloeg de moeder op de vlucht, haar jong achterlatende. Trouwens ook het geval-VAN RAALTE moet hier ten tweeden male in herinnering worden gebracht. Immers, nadat het dier zijn „onuitgelokten” aanval op VAN RAALTE had gedaan, werd het door een enkel schot (dat hem misschien niet eens raakte) op de vlucht gejaagd! Ook SCHLEGEL noemt het dier „bevreesd voor den mensch”. JUNGHUHN vermeldt van de exemplaren, die hij badend aantrof bij Kandang-Badak: „Snuivend sprongen zij op en snelden voort” en noemt dit ook hun gewone wijze van handelen: „De rhinoceros is zeer schuw; nauwelijks heeft men hem in de verte gezien — men behoeft slechts het minste geruisch te maken — dan snellen zij voort en men verneemt slechts het knakken der takken in eene tegenovergestelde rigting des wouds, waarheen zij in overijlde vaart zijn heengevlogen”. RIDLEY noemt het „a quiet, inoffensive beast”. EVANS zegt: „The Burmans are, as a rule, much afraid of them. They are said to attack human beings without provocation, and to be most vindictive and persevering in their pursuit of the object of their anger... Hunters are unanimous in considering them dangerous animals, and especially so when wounded. My small experience tends to make me believe that a rhinoceros is as anxious to preserve a whole hide as most other beasts” etc.

Het komt mij nu voor, dat de voorbeelden van *niet* aanvallen hier iets méér zeggen voor den „normalen” aard van het dier dan de andere gevallen en wel omdat er (zooals reeds boven gezegd) stellig verschillende „uitzonderings”-gevallen zijn, waarin het dier wèl aanvalt, terwijl gerust mag worden aangenomen dat een aantal der bekende gevallen van zoogenaamde „onuitgelokte” aanvallen in werkelijkheid toch wel degelijk onder één dier rubrieken zullen vallen. Zoo verhaalt DE WILDE hoe eens bij een hertenjacht in de Preanger een jager te voet, die zich op een paadje tusschen het kreupeelhout had opgesteld, plotseling van achteren door een rhinoceros omver geloopt en verpletterd werd. Natuurlijk was het dier door het algemeen rumoer en geschreeuw der jagers opgedreven en bevond zich op het bedoelde pad „op de vlucht”! Terecht voegt dan ook DE WILDE er bij dat het dier „anders voor den mensch niet zoo gevaarlijk is”.

De oorzaken, die het dier tot uitgesproken „aanvaller” kunnen maken zullen wel de volgende zijn:

1. Wanneer het zelf wordt aangevallen, speciaal wanneer gewond of wanneer het zich in het nauw gebracht voelt, dus bijvoorbeeld door eenige menschen onverwacht van nabij „bedreigd”. In zulke gevallen schijnt het dier inderdaad zéér woedend te kunnen worden en „vervolgt” het zijn beleediger met groote snelheid en kracht, daarbij boomen, struiken of andere hindernissen omver werpend. Ik haal hier als voorbeeld slechts aan wat we lezen bij S. MULLER. Allereerst het geval van een Inlander, „die door een *verwonden* rhinoceros zoodanig werd toegetakeld en in de lucht geworpen, dat hij op de plaats dood bleef”. Uit den mond van een „oud geoefend jager, welke, om winst te doen, reeds vele neushoorns geveld had”, teekende MULLER op, hoe deze man, wanneer hij den rhinoceros onder zijn bereik had in het effen bosch, alvorens een schot te doen, een boom beklom, daarbij de list gebruikend „zijn baaitje aan den stam neder te leggen of aan een’ struik op te hangen. Het gebeurde dan niet zelden, dat het getergde of door de verwonding tot woede gebragte dier zijnen toorn op dat kleedingstuk bot vierde en daardoor te gemakkelijker ’s jagers prooi werd”. Volgens meerdere berichten zou het dier bij zulke aanvallen echter uiterst licht het spoor verliezen, althans den strijd opgeven, dit waarschijnlijk in verband met zijn slecht gezicht en misschien ook nog met een zekere onhandigheid in het snel van richting veranderen. Ik verwijs hier verder, korthedshalve, naar de „jachtverhalen”, hieronder apart opgenomen. Intuschen schijnt het dier, zèlfs wanneer beschoten en gewond, nog géénszins *altijd* tot den aanval over te gaan. S. MULLER verhaalt van een exemplaar, dat, zwaar aangeschoten, zich omkeerde en „in de grootste overhaasting langs hoogten en diepten voortrende... het mogt ons niet gelukken hetzelfde magtig te worden, daar het geteekende bloedspoor ten leste in een ontoegankelijk moeras verloren ging. Niets beter slaagde een onzer Sundanesche jagers met een wijfje, hetwelk in eenen kuil troebel water, naar het scheen slapende, onopgemerkt, doch vruchteloos, van uit eenen boom met eenen kogel werd begroet”. Ook uit het jachtverhaal van APPELMAN blijkt geenszins een erg groote aanvalslust van dit „oeroude” mannetje, nòch na het eerste schot, dat slechts een lichte wond veroorzaakte, noch na het tweede, dat op zijn dood uitliep. En het mooiste voorbeeld levert wel het zoozeer „beruchte” Pinjih-exemplaar van MAXWELL (zie uitvoerig jachtverhaal eenige bladzijden verder).

2. Wanneer vergezeld van een jong. BONTIUS geeft een merkwaardig verhaal, dat hier ingelascht moge worden: „Eenen my welbekenden ende familiaren Vrient heeft my verhaelt, dat hy, vergeselschapt zijnde van noch twee anderen, sich te Paerde gingh verlustigen in de Bosschagien, ende aldaer eene Rhinoceros, dat een Wijfken was, gevonden heeft, welcke sich met haer jongh in het slijck lagh en wentelde; want dit Dier heeft, even als de swijnen, ende de wilde Verckens, groot vermaeck in modder ende slijck; na dat dit Beest haerlieden gesien hadde, zoo staet het op, ende met eenen tragen gang afwijkende, dreef het met sijn snuyt het jong voor sich heen; waer over een van de drie, onvoorsichtelijcken genoegh, het wilde Dier na-joegh, ende met sijnen uytgetogen Japan-schen Sabel hevigh op de rugge, ende op de billen van dit groote Beest sloegh, daer nochtans geen bloedt na en volghde; doch de huyt ten eenigen deel doorkloven zijnde, vertoonden sich breede witten vooren, welcke alles dit groote Beest lijdsamelijcken vrdroegh, tot dat het naerder aen een dicht Bosch komende, sijn jongh tusschen de Moerassen ende Griente Verborgten hadde: maer doen keerde het Dier te rugge, vervaerlijcken brullende, ende ransden onsen Ruyter aen: maer ter goeder uren sprong het Paert, verschrickt zijnde, achterwaerts uyt, nochtans greep den Rhinoceros, al bijtende, den Ruyter by de broeck, dewelcke datelijck, alsoo die uyt lichte zijde stoffe bestont, aen flerte gescheurt was, waer over den onsen soo spoedigh als hy kon, sich op de vlucht begaf, terwijle hem den Rhinoceros met alle furie vervolghde: doch hy geraeckte ten lange lesten by sijne achter-gelatene Kammeraden, dewelcke het geweld, van dit onbeschoft wildt Dier, willende wijcken, sich achter twee hooge Boomen, die naeuwlijcks twee voeten wijdt van den andere stonden, verschanst hadden; maer het Beest dol ende uytsinnigh zijnde, verliet den voorgaenden Ruyter, ende besprongh de twee Voetgangers, want sy hadden haer Paerden, na dat sy die gekluyttert hadden, laten grassen, doch het Beest, het zy door een aengeboore domheyt, het zy door uytsinnigheyt, verkoos den wegh, met alle geweld, tusschen deze twee Boomen, dewelcke het schrickelijcken dede beven: maer des Beests geweld wiert, door de overgrootte dickheyt des Boomen, soo langh belet, dat sy tijdt kregen om hare Roers daer op t'ontlossen, ende haren adem te mogen scheppen; nu een weynigh vande vreesse ontlast zijnde, dus treffen sy dit Beest met verscheydene schoten door het voor-hoofd in de herssenen, 't welcke, na dat het nu ter neder-gestort was, datelijck door de Moorsche slaven, die inde Bos-

schen om hout uytgegaen waren, ende door den Ruyter van het perijckel gewaerschouwt waren, met bijlen en beytels, en Lancien gedoot wiert, terwijl de anderen den Ruyter menigen vloeck op het lijf wierpen, noch half bevangen zijnde van die overgrootte schrick, ende aldus zijn sy ontslagen geweest vande woedende wreetheyt van dit grootte wilde Beest: want indien dit Dier, door een musquet gequetst zijnde, somwijlen door de Bosschen komt te vluchten, werpt het om verre, met een groot gekraeck, ende hoogste verschrickinge van die het komen te hooren, alles wat hem ontmoet, ja oock selfs de vry dicke Boomen". Als tegenstelling wijs ik echter nogmaals naar het geval, verteld door S. MULLER, waarbij een moederdier haar jong van 3 maanden uitsluitend op het luid geschreeuw der jagers in den steek liet!

Verder haal ik hier aan het verhaal, gegeven door A. HOGERWERF ²⁹⁷). „Wij zagen (op Oedjoeng Koelon) een jong tegen den avond van 23 October 1938... Dit dier was vergezeld door een oud beest, beide graasden geruimen tijd in een dichte tepoesvegetatie terwijl op ca. 30 m afstand een tiental menschen bezig was... Om ongeveer kwart over zes kwamen de twee dieren uit het struikgewas op de open weide, waarop wij allen een goed heenkomen zochten in een dikken boom. Na geruimen tijd te hebben stilgestaan — terwijl wij de dieren o.a. met behulp van een zaklantaarn konden bekijken — liepen de badaks naar den boschrand waarin de boom stond, die ons tot schuilplaats diende. Ze stonden toen niet verder dan 7 meter van ons verwijderd. Kort daarop liet het grootte dier plotseling een zwaar geproest hooren en liep het met grootte kracht tegen den dikken boom waarin wij zaten, doch deze was stevig genoeg, zoodat wij ons volkomen veilig gevoelden; na dezen aanval liep het beest naar het bosch terug en verdween daarin". Hierbij zij alleen nog aangeteekend dat HOGERWERF zijn twijfel uitspreekt over het punt of dit grootte dier wel een wijfje was! „Enkele Inlanders beweerden een hoorn te hebben gezien... en ook de heer VAN DER SCHAAF beweerde den hoorn te hebbenn opgemerkt; deze zou ongeveer anderhalf handbreedte lang zijn geweest”.

3. In den bronsttijd (dus „wanneer met meer dan één tezamen” voorkomend!). Een goed geconstateerd voorbeeld hiervan is mij niet bekend, maar we kunnen hier met vertrouwen bouwen op de analogie met andere diersoorten. De goede waarnemer en betrouwbare auteur WOOD schrijft: “During the season of love the male rhinoceros is

²⁹⁷) Drie Jaren Ind. Natuurleven (1936-38), Batavia, 1939, p. 209.

always vicious, and will conceal himself in some thicket, and from thence dash out upon any moving object that may approach his retreat”.

Waarbij dan vermoedelijk nog komt:

4. In het geval men te maken heeft met zeer oude „grimmige” dieren (van beide sexen)! In de literatuur vindt men zulke dieren herhaaldelijk aangeduid met het woord „solitair”, stellig naar analogie van dergelijke zeer oude mannetjes olifanten, die los van hun troep leven. Waar intusschen de rhinoceros in het geheel geen troepvorming kent, lijkt mij hier deze naam niet goed bruikbaar. Ook dit 4de geval kan ik niet met de gewenschte voorbeelden staven. Aan te nemen is echter dat enkele der bekende gevallen (zooals bijvoorbeeld de Pinjih-rhinoceros van MAXWELL en het Toeboehan-exemplaar van HAZEWINKEL, beide ♂) hier wel toe kunnen hebben behoord.

Als illustratie van het bovenstaande moge hier nog, zooveel mogelijk bekort, worden ingelascht het uitvoerige bericht van MAXWELL over den Pinjih-rhinoceros (van Perak, Malakka), dat behalve „kramat” ook buitengewoon woest van aard was. Hij had 3 maal een mensch gedood en in elk van deze gevallen was de aanval geheel en al zonder provocatie geweest. Rustige voorbijgangers waren talloze malen spontaan door hem aangevallen. Volgens de verhalen ging het dier voor niemand opzij, integendeel, wanneer men het in het bosch tegenkwam zou het steeds attakeeren, hetzij langzaam, hetzij in snellen ren. “It had been a terror in the Pinjih valley long before the British occupation of Perak (1874), and 25 years later, at the time of this narrative, it was only in large and armed parties that the woodcutters and rattan-collectors ventured into the less frequented parts of the forest. On more than one occasion the headman of the district had organised expeditions to kill the animal, and once a party of 5 picked Malays had met the rhinoceros and had fired 50 shots at it. I heard the headman tell the story: “If a bullet felled the brute, it picket itself up at once; and if a shot missed, it charged forthwith””. Ook andere voorbeelden van mislukte jacht worden gegeven. MAXWELL zelf, des morgens zeer vroeg uitgaande, trof het dier liggende in een plas, doch kon het alleen verwonden met een te hoog schouder-schot, waarop het *wegliep*. Na een korte pauze werd het spoor gevolgd en op een 100 yards afstand trof men hem reeds weer aan, bewegingloos staande op een verhevenheid. Nog voor er gelegenheid was geweest voor een nieuw schot liep hij weer, langzaam, weg. Een achterna gezonden schot bleef zonder effect en

het dier bleef nu ettelijke uren buiten zicht. Over een mijl voerde het spoor door maagdelijk bosch met veel rottans en slingerplanten, dan sloeg het zijwaarts af in het hooge struikgewas van een verlaten ladang, waar het moeilijk en gevaarlijk was hem te volgen. Na 2 of 3 uur kwam men weer in het bosch en zag spoedig daarop eenig bloed. Nu leidde het spoor rechttoe naar een riviertje, dat overgestoken was. Na 1 uur 's middags ging men van hieruit verder en voor men een mijl had afgelegd toonde een gesnuif en geraas dat men weer contact had. "His behaviour was most extraordinary: from a distance perhaps of some 50 yards away he charged headlong towards us, passing within 15 or 20 yards of our position... When he had gone 50 yards behind us, he stopped. Here he paused a few seconds, and then with a snort charged black again at an acute angle to the last direction he had taken. He again passed close enough for us to get a glimpse of him... Again he stopped, paused, and then with a snort came back on another line that passed us no nearer than the others. What his intention was I cannot say; whether it was that he could not discover our exact position, or whether his wounds had knocked the inclination for real fighting out of him, I do not know; but I am inclined to believe that he did not want to fight, and think that it was what tacticians term a demonstration. He made 5 such rushes, but no time did he come close enough for me to take more than a snapshot, and this I refused to risk. At last, however, Malias pointed out a stationary black object some 25 or 30 yards away... it was the rhinoceros... I fired; in another charge he rushed headlong through the forest straight away from us, bursting or tearing a path through every obstacle". Een mijl verder trof men hem voor de vierde keer, "when after a series of similar demonstrations, he gave me a clear shot at 25 yards at the base of his spine. He again went straight away, but the blood showed that both this bullet and the one before had taken effect, and when we came on a place where the poor brute had lain down we made certain of him. Though we followed the tracks until 4 we failed, however, to come up with him again". Men overnachtte in een nabijgelegen huis. "The actual distance we had followed the rhinoceros from sunrise to nearly sunset was not more than 15 miles (from point to point it was perhaps 7)". Volgenden morgen ontdekte men dat het dier den nacht liggende had doorgebracht op korten afstand van het punt waar men het spoor had verlaten. Het had slechts zeer weinig gegeten en niet gebaad. Met groote voorzichtigheid werd de achter-

volging voortgezet. Pas na 1 uur 's middags zag men het dier terug, staande op 30 yards naar opzij. Door een vergissing trof het nieuwe schot in de achterdeelen. Opnieuw liep hij weg en weer in een ladang met struikgewas, waarin het volgen moest gebeuren op handen en knieën. Na een uur hoorde men apengeschreeuw, kwam weer op open terrein... Om 4 uur besloot men weer de jacht voor dien dag op te geven. Volgenden morgen vond men opnieuw de slaapplaats en ontdekte dat het dier ditmaal ruimschoots had gegeten van weelderig gras en jonge struiken en tevens uren lang had gebaad. Het spoor volgend, toonde na een paar minuten geraas op 20 yards afstand dat men opnieuw contact had. Ditmaal liep hij echter al weg vóór men hem nog had gezien. Het geluid hield echter zeer spoedig weer op. Een paar honderd yards verder vond men het dier staande op 25 yards afstand, de wind in het voordeel der jagers. "He was looking down the path he had come up, and I had made an exact semi-circle in my détour, and was diametrically behind him. I had misjudged him when I had thought a few minutes before that he would not allow me to come to close quarters, for now his every attitude meant fighting. Hustled and harried for the last two days, poor brute, he could stand it no longer, and was now determined to run no farther... I waited for a good shot... Then a slant of our wind must have reached him, for he very slowly began to slew round. The huge hideous head lefted high in the air and swung slowly over the shoulder, the dumpy squat horn showed black, the short hairy ears pricked forward, and a little gleam showed in the small yellow eyes; the nostrils were wrinkled high, and the upper lip curled right back over the gums, as he sought to seek the source of the tainted air. Pain and wrath were pictured in every ungainly action and hideous feature. High in the air he held his head as the turned round, high above us as we squatted close to the ground; and his neck was fairly exposed to a shot, but I waited to let him show yet more. Then — how slowly it was I cannot say, but very slowly it seemed — his shoulder swung round, and at last I was afforded a quartering shot at the heart and lungs, I fired, and knew that he was mine. A short rush of some 30 yards, and he fell in an open grassy glade, never to rise, and never again to see Changat Larang. Though he could not rise, the poor brute was not dead; and as he moved his head lizard-like from side to side in his efforts to raise his ponderous body, he seemed more like a prehistoric animal than one of our times... Another shot killed him".

WOOD spreekt van het in woede uitbarsten zonder eenige provocatie en zegt dan verder nog: „Sometimes the rhinoceros will commence a series of most extraordinary antics, and seeming to have a spite towards some particular bush, will rip it with his horn, trample it with his feet, roaring and grunting all the while, and will never cease until he has cut it into shreds and levelled it with the ground. He will also push the point of his horn into the earth, and career along, ploughing up the ground as if a furrow had been cut by some agricultural implement. In such case it seems that the animal is not labouring under a fit of rage, as might be supposed, but is merely exulting in his strength and giving vent to the exuberance of health by violent physical exertion”. Volgens enkele auteurs zou het in den grond woelen met den hoorn echter toch ook wel voorkomen „om zijn woede te koelen”, bijvoorbeeld na een mislukte charge. Auteurs, die in staat waren de geaardheid van onze soort te vergelijken met die van *Rh. unicornis*, beweren meestal dat de Javaansche soort zachter van aard is dan de laatste.

Aan te nemen is dat in het algemeen de verhouding tot *andere diersoorten*, die zijn gebied medebewonen, normalerwijs „goed” is. Dit geldt dan zoowel ten opzichte van de grootere mede-planteneters (op Java den Banteng en verwilderde Karbouwen), alsóók ten opzichte van de groote roofdieren (den Tijger), die namelijk wel niet al te zeer „gevreesd” zullen worden en natuurlijk ook niet zonder aanleiding vervolgd. HAZEWINKEL vertelt echter van een manlijk dier „door de bevolking gevreesd om zijn agressiviteit”, dat nog al eens in bloedige botsing kwam met het in de buurt van een zoutwater-bron in praktisch wilden staat rondlopende vee, welke botsingen meestal eindigden met den dood of zware verwonding van enkele stieren en koeien. De plaatselijke bevolking hield den rhinoceros zelfs voor een vleescheter! FRANCK zegt van het door hem geschoten ♂ dat dit het „loslopende paarden erg lastig maakte en hen aanviel”. Daarnaast bericht hij echter dat hij op Oedjoeng Koelon der rhinoceros „bij het azen in den vroegen morgen of in de late middaguren vaak met half wild levende karbouwen of met een troep bantengs van beiderlei geslacht tezamen” ontmoette. In het bosch gebruikten ze ook dezelfde wissels, daarentegen niet op de open alang-alang vlakten. Hij vat zulk samengaan op als een veiligheidsmaatregel.

Over de verhouding tot den Tijger bestaat een oud verhaal (volgens hetwelk deze beide diersoorten gewoon zouden zijn in elkanders

gezelschap te blijven; zie bijvoorbeeld bij BONTIUS), dat echter (mèt de zoogenaamde „verklaring” er van, die ik elders aantrof) het best kan worden ingelascht onder de rubriek „Geloof”.

Voor andere streken dan Java doet zich dan nog de vraag voor hoe het dier zich verhoudt t.o.v. de andere rhinocerossoorten en den olifant. Het verhaal over de geweldige antipathie, die er zou bestaan tusschen rhinocerossen en olifanten is, naar het schijnt, in omloop gebracht door PLINIUS en sindsdien tallooze malen opnieuw opgedischt. Daarbij wordt dan gewoonlijk uitvoerig verteld hoe de rhinoceros hierbij „natuurlijk” in het voordeel is, omdat hij met zijn hoorn den olifant van onderen af kan aanvallen. S. DE VRIES ²⁹⁸⁾ zegt zelfs: „De Tartarische Koningen laten de Rhinoceren, of Neus-hoornen temmen; en dan spannen voor hare Bagagie, of Plonder en Rustings-Wagenen. Waer tegens d’Indianen haer krijghs-tuygh door Elephanten laten voortvoeren”. MARSDEN maakt verder melding van „the stories told of the mutual antipathy (tusschen een- en tweehoornigen rhinoceros) and the desperate encounters of these enormous beasts”. Waar er intusschen geen enkele betrouwbare waarneming bekend is om deze „verhalen” te steunen, zoo doen we goed ze voor zuivere verdichtsel en te houden. Ik wijs er alleen op dat in Britsch-Indië *Rh. unicornis* wel werd gejaagd met behulp van tamme olifanten. Het schijnt dat hierbij de rhinoceros in het algemeen eenvoudig wegliep. „Elephants, however, appear to be as a rule nervous when in the near proximity of rhinoceroses, perhaps objecting to the smell of those animals” (SELOUS).

Echter doet zich, naar aanleiding hiervan, toch wel de vraag voor: bewonen deze verschillende groote planteneters hier en daar tezamen dezelfde gebieden of sluiten ze elkander plaatselijk uit? Het is moeilijk deze vraag zeer scherp (d.w.z. voor de kleinste gebieden) te beantwoorden. Voor de beide rhinocerossoorten van Sumatra krijgen we den indruk, dat ze niet tezamen in eenzelfde gebied voorkomen, wat we concludeeren uit de berichten van enkele jagers, die in een bepaalde streek steeds slechts één der soorten verkregen (vergelijk vooral HAGEN en HAZEWINKEL). Voor vele streken van het vasteland van Z. O. Azië worden meer dan één soort opgegeven voor dezelfde landstreek, waarbij echter gewoonlijk nog niet bedoeld wordt op een daadwerkelijk samenwonen op eenzelfde stuk grond. Er zijn meerdere voorbeelden aan te halen, waaruit blijkt dat ook daar soms

²⁹⁸⁾ Curieuse Aenmerck. der bysonderste O. en W.-Ind. Verwonderens-waerdige Dingen etc., Utrecht, 1682, IV, p. 1200.

Fig. 18. Gevecht tusschen tijger en rhinoceros. Naar oude houtgravure door O. FIENZEL.

in één streek door één jager uitsluitend één der soorten werd verkregen. Zoo schrijft BLYTH over „a friend who killed as many as 9 individuals in the South half of the Malay Peninsula, all *Rh. sondaicus*”. Ik weet slechts van één auteur, die duidelijk schijnt te doelen op het door mij gezochte geval. Het is EVANS, die schrijft: „Both (*Rh. sondaicus* en *Rh. sumatrensis*) may be occasionally met with inhabiting the same stretch of country and visiting the same pools or wallows” en verder: „In suitable places there are regular mud baths or wallows, some large and patronized by elephants”, etc. THOM vermeldt het gebruiken van dezelfden badplaatsen door *Rh. sumatrensis* tezamen met olifanten en wilde zwijnen. Overigens zou natuurlijk zelfs het verst doorgevoerde niet-tezamen-voorkomen in één gebied nog niet behoeven te wijzen op onderlinge vijandschap, maar zijn eenvoudige verklaring kunnen vinden in de andere eischen die de diverse soorten aan hun woongebieden stellen. Ten slotte moet ik echter toch erkennen, dat de ware verhouding tusschen deze diverse diersoorten mij onbekend is.

Over hun verstandelijke vermogens staan maar weinig gegevens ter beschikking. Veelal wordt gezegd of aangenomen dat ze „dom” zijn of „op een lagen trap van ontwikkeling staan” (SCHLEGEL). Zegt zulk een mededeeling ons aan den eenen kant weinig, aan den anderen kant zou men toch ook à priori reeds willen vermoeden dat inderdaad deze dieren, dien noch het verwerven van hun voedsel, noch de verdediging tegen vijanden veel „hoofdbreken” zal hoeven te kosten, en die al evenmin gezellig levend zijn, een weinig ontwikkeld verstand zullen bezitten. Ook uit de gevangenschap zijn helaas maar heel weinig gegevens bewaard gebleven. Het uitvoerigst schrijft daarover HORSFIELD. Deze zag in 1817 te Soerakarta een jong gevangen dier, dat er in een soort van gedomesticeerden staat leefde. Het was door goede behandeling zoo tam geworden dat het zich in een groote vrachtwagen liet vervoeren zonder hiertegen in opstand te komen en werd vervolgens gehouden in een ruimte, dicht bij het keizerlijk paleis, die begrensd was door een diepe greppel van ongeveer 3 voet breedte, welke het in den loop der eerste jaren nooit trachtte te passeeren. Het was volkomen verzoend met zijn gevangenschap en vertoonde nooit eenig teeken van angst of woede. Het liet zich vrijelijk aanraken en de moedigsten onder de bezoekers klommen soms zelfs op zijn rug. Na 5 jaar in gevangenschap te zijn geweest, leerde het de 3 voet breede greppel te passeeren en bezocht

daarna herhaaldelijk de omliggende woningen der Inlanders, daarbij verwoestingen aanrichtende in de bijbehorende aanplantingen van vruchten en groenten. Hij bracht natuurlijk ook veel schrik teweeg bij Inlanders, die met zijn bestaan niet bekend waren, maar toonde nooit boosaardigheid en liet zich als een karbouw weer gewillig naar zijn verblijf terugdrijven. Ten slotte moest het echter toch wegens de ravage die het aanrichtte in den vorm van geweldige uithollingen in de modder en ook wegens den stank van de rottende plantstoffen, worden verbannen naar een verder afgelegen plaats, waar het door een ongeluk om het leven kwam.

Van gelijke strekking is het verhaal van BUDDINGH, die schrijft: „De rhinoceros is alleen gevaarlijk als men hem gewond heeft, of als hij getergd wordt. Om hem binnen eene zekere ruimte in te sluiten, behoeft men slechts den grond rondom hem een weinig om te spitten. Bewust als hij is van zijne groote lichaamszwaarte, durf hij zich niet over den omgedolven rand te wagen, uit vrees dat hij er in zal zakken. Ik ben eens in 1833 te Wonosobo getuige geweest van zulk eene eenvoudige insluiting. De rhinoceros bleef in het met een omgedolven rand omgeven vierkant geduldig vertoeven, hoe gaarne hij ook naar de bosschen zou gevlugt zijn. Hij was jong en pas gevangen, en toch weldra zoo mak en zachtzinnig, dat ik en anderen bij hem in het vierkant gingen, en hem met de hand jonge boomtakken in den bek staken”.

Hiertegenover staat het bericht van S. MULLER over een jong van ongeveer 3 maanden, dat door de moeder in den steek was gelaten: „Het viel ons wel in handen, doch dood, daar het zich, in weerwil zijner jonkheid, zeer wild en onhandelbaar toonde”.

Van rhinocerossen in het algemeen zegt SCHLEGEL dat ze zijn „traag, woest en onhandelbaar van aard”, terwijl VOGT & SPECHT²⁹⁹⁾ zeggen: „In der Gefangenschaft zeigen sich die Nashörner träge, wenig verständig und ungesellig. Sie werden ihren Wächtern, welche sie mit grosser Vorsicht behandeln müssen, kaum anhänglich”. Hier tegenover dan staan nog weer de volgende berichten, die weer pleiten vóór meerdere zachtheid in gevangenschap. P. P. ROORDA VAN EYSINGA zegt van Java: „In zware strikken kan de rhinoceros ook gevangen worden, en de verhalen dat hij zich nimmer laat temmen, zijn door de ondervinding gelogenstraff”. Helaas geeft hij hierop

²⁹⁹⁾ Die Säugetiere, München, 1883, p. 269.

geen nadere toelichting. O'HARA vertelt van het groote exemplaar, dat pas 4 dagen lang gevangen was (de eerste beide dagen zonder voedsel gelaten): „I was rather surprised to observe the marvellous change that had come over the rhinoceros, undoubtedly its spirits were completely subdued, it actually allowed itself to be foundled and dug at without a grunt or any other sign of vexation”. WOODS zegt van onze soort dat „it seems to be more gentle and tractable than the common Indian rhinoceros, and has been trained to bear a saddle, and to be guided by a rider”. J. W. HELFER zegt, de 3 Aziatische soorten vergelijkend, „in character *Rh. sondaicus* seems to be the mildest and can be easily domesticated”. Ten laatste herinner ik nog aan het wel zeer eigenaardige verhaal van GELPKE over een exemplaar op Noesa-Kambangan, dat zich daar weliswaar in volkomen vrijheid bevond, maar dat zoo tam zou zijn geweest dat het meermalen in de kleine kampongs overnachtte en het rijststampen aanzag, terwijl de hem toegeworpen dedek of zemelen door hem genuttigd werden. „Nog nimmer heeft hij menschen letsel gedaan, ofschoon hij van tam vee, paarden, koejen, schapen enz., een gevaarlijke vijand is, en de kleine aanplantingen pisang, jaegon enz. dikwijls verwoest”.

Naar aanleiding van het gedrag van een exemplaar van *Rh. unicornis* en een Afrikaanschen rhinoceros in den Londenschen dierentuin beschrijft H. J. SHEPSTONE ³⁰⁰⁾ hoe deze dieren, vergeleken bij olifanten, voor oppasser en arts lastige „patiënten” zijn, die niet (zooals de laatsten) inzien dat het om hun bestwil gaat. BARNUM & BAILEY, overigens voor geen kleintje vervaard, hadden hun vrij jong exemplaar van den Indischen rhinoceros niet „gedresseerd” en zij schrijven ³⁰¹⁾ dat deze dieren in menagerieën goed gedijen, maar gewoonlijk slecht gehumeurd zijn „en er is niet veel met hen te beginnen”. Daarentegen schrijft CARL HAGENBECK ³⁰²⁾ van Afrikaansche dieren: „Met den neushoorn is het heel anders (dan met het nijlpaard), want als deze maar eenmaal aan zijn verpleger is gewoon geraakt, volgt hij de karavaan als een hond”. Toch zegt óók HAGENBECK, die vele neushoorns heeft gehad (waaronder, in 1879, ook een Javaanschen), dat „rhinocerossen een sterken aanleg hebben om woedend te worden”. In een populair Amerikaansch weekblad ³⁰³⁾

³⁰⁰⁾ Wild Beasts to-day, London, p. 36.

³⁰¹⁾ Het Boek der Wonderen in B. & B.'s Grootste Bezienswaardigh. op Aarde, 1901, p. 37.

³⁰²⁾ Van Dieren en Menschen (vert. G. de Voogt, Amsterdam, z.j., p. 129.

³⁰³⁾ Look, 11 Febr. 1941, p. 7.

zag ik een foto van een Afrikaanschen rhinoceros, opgetuigd en gebruikt als rijdier, doch zonder bijschrift. GEOFFROY ³⁰⁴⁾ spreekt over "l'emploi que l'on fait du Rhinocéros au delà du Gange pour les travaux de l'agriculture", maar zet hier zelf wijselijk een vraagteeken achter.

Ten slotte schijnt ook onze rhinoceros (mèt andere weerbare planteneters als banteng en olifant) te behooren tot de soorten, die — wanneer gewond en op de vlucht — wel eens de list toepassen om langs een omwegje (in een boog) op hun eigen spoor terug te keeren om dan, even vóór ze dit weer hebben bereikt, de vervolgers van opzij op te wachten om ze bij of even nà het passeeren, op het onverwachtst aan te vallen.

c. Samenleving en voortplanting.

Wij mogen wel als zeker aannemen dat onze rhinoceros behoort tot de „solitair” levende dieren. Er zijn mij maar weinige auteurs bekend, die spreken van iets dat zou gelijken op eenig sociaal verband (waaronder ik versta: samenleving van eenige dieren *niet* als gevolg van een sexueele verhouding (huwelijk), opvoeding der jongen (familie) of bijzondere milieu-factoren (associatie)) en, merkwaardigerwijs, is één van deze auteurs de overigens zoo onvolprezen THOMAS HORSFIELD, bij wien we lezen: „The rhinoceros lives gregarious in many parts of Java"! Verder schrijft dan nog G. W. COUPERUS, eveneens van Java: „Les rhinocéros mènent généralement une vie solitaire, mais quelquefois ils vont en compagnie de 7 ou 8 individus”. HIGGINSON (noot 163) beweert eveneens dat „sometimes 7 or 8 assemble and visit a coffee or cinchona plantation, where they commit serious depredations by eating the tender shoots and uprooting the young trees”, terwijl SCHULZE (noot 164) zegt dat het dier in het hooge gebergte van West Java voorkomt „in Gruppen von 2 bis 4 Stück”. Ik meen dat er onder al deze beweringen geen enkel ooggetuigen-bericht is en hecht aan deze berichten zeer weinig waarde. Toch schijnt in Afrika zoo iets wel degelijk voor te komen (men herinnere zich bijvoorbeeld de prachtige films der JOHNSON's). Voor Java moeten we het voorloopig fantasie achten.

De eenige feitelijk geconstateerde gevallen, dat er op Java méér dan twee exemplaren in vrijheid bij elkaar werden aangetroffen, worden ons gemeld door S. MULLER, DE BEAUVOIR, ANDRASY en HOO-

³⁰¹⁾ Descript. des Coll. de Jacquemont, Mamm. & Ois., Paris, 1842-43, p. 69.

GERWERF. Het betrof hier telkens een groep van 3 exemplaren, in de eerste 3 gevallen een ♂, een ♀ en een jong, bij S. MULLER was het jong 3 maanden oud, bij de BEAUVOIR had het de grootte van een buffel, bij ANDASY had het moederdier de uier vol melk. Alleen bij HOOGERWERF (waar het intusschen slechts een sporenwaarneming betrof) zouden desnoods 3 volwassen dieren tezamen geweest kunnen zijn. Ook oude Inlanders, gewezen badak-jagers, geven thans nog op dat vroeger maximaal 3 exemplaren tezamen werden gezien. Gevallen dat er twee dieren tezamen werden waargenomen, zijn niet al te zeldzaam.

Stellig is deze kwestie van belang voor een goed begrip van de sociologie (in ruimen zin) dezer dieren. We hebben neiging om vergelijkingen te maken met den olifant. Weliswaar is deze laatste polygyn (waardoor hier een combinatie van „harem” en families voorkomt), tegenover de rhinoceros monogaam (hetzij dan dat het huwelijk seizoenaal is of voor het leven wordt gesloten), maar een belangrijk punt van overeenstemming tusschen beide soorten is toch de lange ontwikkelingsduur van het jong, waardoor we ook hier redelijkerwijs moeten „concludeeren” tot het regelmatig bestaan van „families”, voor het minst samengesteld uit één der ouders plus één (het laatste) jong, terwijl het verder zéér waarschijnlijk lijkt dat ook het voorlaatste jong nog bij de moeder zou kunnen zijn ten tijde dat het laatste wordt geboren. Te „verwachten” is dus zeer zeker bij dit solitair en monogaam levende dier het zeer dikwijls tezamen aantreffen van 2 en 3 dieren. Met 4 dieren echter „voelt” men de grens van het „normale” als overschreden.

Hoe het gesteld is met den duur van het huwelijk, is voor onze soort onbekend. Merkwaardig is wel dat Afrikaansche rhinocerossoorten (tezamen met enkele apen, zooals onze orang-oetan) juist worden aangehaald als (zeldzame, bekende) voorbeelden van zoogdieren die leven in monogaam *blijvend* huwelijk, waarbij dan verband zou bestaan met een doorlopend (het geheele jaar door) bronstig zijn ³⁰⁵). Ook bij DOFLEIN vinden we een opmerking over dit punt. Hij schrijft echter: „Für einige Säugetierformen wird allerdings Dauerehe angegeben, so für Nashörner und Wale. Ich bin aber nicht sicher, wie gerade bei diesen Tieren eine derartige Feststellung mit Sicherheit gemacht werden könnte. Es ist immerhin bemerkenswert, dass man sie fast stets paarweise antrifft, und zwar zu allen

³⁰⁵) Fr. Alverdes, Tiersociologie, Leipzig, 1925, p. 28.

Zeiten des Jahres, auch ausserhalb der Fortpflanzungszeit". Weinig zeggend is een algemeene opmerking als die van VOLZ, die van Sumatra zonder meer bericht: „Sie leben paarweise zusammen". Iets meer beteekent misschien de opmerking van EVANS: „They visit the pools singly or may be found together, usually male and female". En van belang — mits zuiver waargenomen — zou ook zijn een bericht van A. R. W. KERKHOVEN: „Slechts éénmaal zag ik de sporen van een mannetje, dat een wijfje had nagezeten over een langen afstand, dat was in September".

Van het bezitten van een eigen territorium, dat door de diverse individuen tegen elkaar zou worden verdedigd, is mij niets feitelijks bekend.

Over de voortplanting heb ik maar weinig berichten gevonden, speciaal niet over de maanden waarin deze zou vallen. Ik herinner allereerst aan KERKHOVEN's September bericht. JUNGHUHN schrijft dd. 10 - 12 Augustus 1847: „Het scheen, dat het toen in den bronsttijd der rhinocerossen was. Iederen avond, zoodra de duisternis was gevallen, hoorde men tegenover het dorp, aan de overzijde der beek (Tji-)Langla, van tijd tot tijd een geschreeuw, dat veel overeenkomst had met het geluid van een buffel, maar fijner, wilder klonk. Het was het geschreeuw van rhinocerossen, waaraan zich menigwerf de luide stem paarde van den pauw". S. MULLER zegt: „In herfstmaand 1832 ontmoetten wij aan de noorder voet van den berg Malabar, in de Preanger regentschappen, een ♀ met haar jong, dat ongeveer 3 maanden oud scheen". ANDRASY schoot zijn moederdier met jong op 7 Juli en bericht dat de uier van het moederdier vol melk was, geeft echter geen leeftijd van het jong. Een groote moeilijkheid is hier zeker ook nog de lange drachttijd, waardoor we zelfs bij het aantreffen van een drachtig moederdier niet veel verder komen, als niet de leeftijd van het embryo heel zuiver kan worden geschat. Uit het Bantamsche verkreeg ik van Inlandsche zijde een tweetal berichten: „jongen meestal geboren in Augustus en September" en „jongen komen veel voor in de maanden Mei of Juni", die we intusschen wel als waardeloos moeten beschouwen.

Ook over den draagtijd heb ik geen zekerheid. Alleen van *Rh. unicornis* vind ik een bericht, dat althans van een betrouwbaar auteur is. Het is HODGSON, die schrijft: „The rhinoceros goes with young from 17 - 18 months, and produces one at a birth". Elders wordt wel gesproken van een jaar.

Hoeveel tijd er verloopt tusschen twee opvolgende geboorten is ook onbekend. De Inlandsche beweringen varieeren van 2-3 jaar. F. C. VAN HEURN schrijft (noot 248) dat bij deze dieren op hoogstens één kalf in 5 of 6 jaar gerekend mag worden, doch geeft niet aan, op welke gronden hij deze meening baseert. BREHM vermeldt een geval uit Afrika, waarbij een moederdier naast haar medeloopend jong van *nog geen 3 jaar*, reeds weer een ander volkomen ontwikkeld jong droeg. De termijn van 2-3 jaar lijkt intusschen ook mij eerder te kort dan te lang. Immers er zijn wèl een paar berichten over den duur van de moederlijke zorgen voor het jong, HODGSON meldt (voor *Rh. unicornis*) dat „the young continues to suck for nearly 2 years”, terwijl P. CHALMERS MITSCHELL³⁰⁶) van rhinocerossen in het algemeen zegt dat het jong snel groeit en met de moeder meeloopt tot het bijna volwassen is, welke volwassenheid vermoedelijk zou intreden op een leeftijd van 7 of 8 jaren (BREHM noemt voor algeheele volwassenheid 13 jaar). Ook HAZEWINKEL schrijft dat het jong „zeer lang” bij de moeder blijft. Kwam er nu om de twee, of zelfs drie jaar een jong, dan zou toch wel eens een moeder met twee jongen van verschillende grootten tezamen moeten zijn aangetroffen, waarvan echter, zoover mij bekend, bij de Aziatische soorten nog nooit melding is gemaakt (wel bij den Afrikaanschen Witten Rhinoceros, zie bij SELOUS, noot 11).

Enkele bijzonderheden over een geboorte in gevangenschap bij *D. sumatrensis* zijn te vinden bij BARTLETT³⁰⁷). O.a. zag deze dat het jong altijd, direct na het zuigen, in een donker hoekje ging slapen en bouwt daarop de vooronderstelling dat in het wild het jong door de moeder zou worden achtergelaten wanneer zij zelf uitgaat om te eten „op dezelfde wijze als vele planteneters doen”.

Er mogen hier, ter vergelijking, een paar cijfers worden ingevoegd over den *olifant*. Bij dit dier is de draagtijd ongeveer 20½ maand. Van een bepaalden Siameschen olifant (in Siam) berichtte DOLLMAN³⁰⁸), dat deze, te beginnen in 1908 en te eindigen in 1931, 6 jongen had voortgebracht, dat wil dus zeggen: met een gemiddelde tusschenruimte van 4½ jaar (kortste periode beneden de 4 jaar). Het dier produceerde haar eerste jong op haar 15de jaar (er is echter ook een geval van 13 jaar bekend). Uit het circus SELLS FLOTO vermeldt E. HELLER³⁰⁹) een geval dat een olifant in precies

³⁰⁶) The Childhood of Animals, London, 1912, p. 45.

³⁰⁷) Proc. Zool. Soc. London, 1873, p. 104.

³⁰⁸) Proc. Linn. Soc., 1934, p. 21.

³⁰⁹) Bull. Washington Park Zool. Soc. Milwaukee, IV, 1933, p. 1-18.

6 jaar tijds 4 jongen wierp, wat dus geeft een gemiddelde tusschenruimte van 2 jaar en een minimale van 22 maanden. In dit geval echter stierven al deze jongen op leeftijden tusschen 27 dagen en 1 jaar en het lijkt mij gevaarlijk deze laatste getallen als normaal te beschouwen.

Over de mate van de moederzorg voor het jong is alweer zeer weinig bekend. Ik kan hier eigenlijk slechts verwijzen naar de reeds eerder opgenomen verhalen van BONTIUS (volgens hetwelk een moederdier, zonder acht te slaan op aanvallen en verwondingen, allereerst haar jong in de struiken drong, om pas daarna tot den tegenaanval over te gaan) en van S. MULLER (volgens hetwelk een moederdier haar jong van 3 maanden in den steek liet, uitsluitend op het geschreeuw der jagers). Van *D. sumatrensis* zegt THOM: „One rarely comes across a young. During the 49 years I have been in Burma I have never seen either a young rhinoceros or the track of one. Burmese hunters say that the rhinoceros bends its head to clear its path of obstructing jungle and heaves dead logs etc. over its back as it proceeds. These fall on the youngster following on the heels of its mother, and so kill or maim it. Hence the scarcity of young. This of course is a myth and can hardly be accepted as a true reason. The real reason perhaps is because they have been so systematically and relentlessly hunted now for years past in all parts of the country”. Voor Oedjoeng Koelon vermeldt ook HOOGERWERF het feit, dat hij bij zijn bezoek in Augustus 1937 geen sporen van kleine dieren zag. „Het kleinste spoor, dat werd gevonden, was afkomstig van een jong, dat, hoewel nog vergezeld door de moeder, toch zeker wel minstens 8 jaar oud moet zijn geweest”.

Bij andere soorten werd herhaaldelijk waargenomen, dat het jonge dier zich bij het zuigen op den grond legt. Hiervan bestaat zelfs een in het wild opgenomen foto bij *D. bicornis*³¹⁰ (fig. 23).

Bij wijze van „merkwaardigheid” moge hier ten slotte nog even worden ingeslacht het volgende Inlandsche verhaal, en wel met de woorden zoals het mij van Soendaneesche zijde uit het Bantamsche werd geschreven: „Het verhaal gaat, dat het jong op een leeftijd van 15 maanden met de kop buiten de moeder uitkomt en dan jonge twijgen kan gaan eten. Blijft 5 maanden zoo leven, op de twintigste maand wordt het jong geworpen en loopt hard weg en leeft dan niet meer onder moeders bescherming”!

³¹⁰) Ill. Sport. & Dramat. News, 26 Aug. 1938, p. 417.

d. Dag- of nachtdier.

Waar de rhinoceros een uitgesproken neusdier (met slechte oogen en dus met weinig „belangstelling” voor het licht) is, waar verder de groote katachtigen (met hun nachtelijke leefwijze) op het machtige dier vermoedelijk weinig invloed hebben, daar ontbreken hier duidelijk factoren die hem tot specifiek dagdier zouden kunnen maken. De eventueele invloed van zijn voornaamsten vijand, den mensch (dus speciaal in streken, waar die invloed werkelijk voorkomt!), en verder zijn uitgesproken afkeer van te groote warmte, zouden hem min of meer tot nachtdier kunnen maken, waaronder dan is te verstaan, dat hij des nachts op voedsel zou uitgaan om overdag te rusten (hetzij in een modderpoel, hetzij ergens in de schaduw of ook wel op een hoogte, waar hij een overwaaiend windje kan vangen). Opgemerkt zij hierbij dat wij ons t.d.p. niet al te zeer willen verdiepen in de vraag: wat eigenlijk precies een „nachtdier” is! CLARK ³¹¹⁾ definieert nocturne dieren als „animals which, while capable of performing all their normal functions in the daytime, and not dependent upon other nocturnal animals, are active only the night”. Ook bij deze strenge opvatting noemt hij den rhinoceros als voorbeeld van een nocturn dier. Hij vond dat zulke „strikt” nocturne vogels en zoogdieren gemiddeld grooter zijn dan de diurne, dat ze „long palaeontological records” hebben, en meer „archaic” zijn dan diurne typen.

De waarnemingen over dit punt zijn vrij talrijk en schijnen de bovengenoemde „theoretische” verwachting voldoende te ondersteunen. In verreweg de meeste gevallen dat overdag een rhinoceros onverwachts werd ontmoet, bevond dit dier zich op dat moment in zijn bad. Slechts een paar uitzonderingen zijn mij bekend. JUNGHUHN zegt: „Menigwerf heb ik den Soendaneeschen rhinoceros *des daags* zien grazen, waar ik eene opene plek of een rawa-grond aantrof in eenzame, onbewoonde, oorspronkelijke wouden”, en door deze laatste, waarschijnlijk geenszins toevallige, toevoeging lijkt deze uitzondering op den regel hier werkelijk zeer veel op een bevestiging er van! RIDLEY schijft: „It seems usually to move about at night though one may come upon it by day”. We kunnen in elk geval aannemen dat zijn voedingstijd normalerwijs valt buiten het midden van den dag en dus in den avond, den nacht of/en den vroege ochtend. Ook FRANCK is deze meening toegedaan voor Oedjoeng

³¹¹⁾ Journ. Wash. Acad. Sci., IV, 1914, p. 139-142.

Koelon. Een avondwaarneming van een voedend dier geeft APPELMAN ('s middags circa half zes). Exacte nachtwarnemingen zijn echter zeldzaam (een paar malen werden 's morgens sporen gevonden van dieren, die des nachts waren gepasseerd), wat natuurlijk niet veel zegt. HAZEWINKEL schrijft ten slotte, dat in „druk” bezochte bosschen het dier niet weidend werd (wordt) aangetroffen „na 7 uur 's morgens. In „eenzame” bosschen vaak om 10 of 11 uur nog azend aangetroffen”, daar ook gemakkelijker te naderen, meer onverschillig voor den mensch.

Ten slotte zij nog vermeld, dat in gevangenschap in Europeesche dierentuinen (bij andere soorten) het gedrag duidelijk leek te wijzen op voorkeur voor nacht-(inbegrepen avond- en ochtend-) leven.

e. Voedsel.

Reeds in het hoofdstuk „Beschrijving” konden we er op wijzen hoe de bouw van enkele lichaamsdeelen („snuit” en kiezen en verder van den geheelen schedel) er bij onze soort op wijst dat het dier niet zou zijn een graseter (d.w.z.: eter van *lage*, gazonvormende grassen!), maar zich hoofdzakelijk zou voeden met bladeren en twijgen van boomen en struiken (en misschien wat *hoog* opschietende grassoorten zoals bijvoorbeeld *glagah*). Met deze verwachting kloppen ook verreweg de meeste der waarnemingsberichten. Merkwaardig genoeg is de eenige ernstige „tegenstander” hier niemand minder dan JUNGHUHN, die verschillende malen met nadruk zegt, dat het „hoofdzakelijk de grassoorten” zijn, die den rhinoceros naar bepaalde streken lokken. In het bijzonder noemt hij *Ataxia Horsfieldii*. De éenige verdere auteur echter die hem sterk bijvalt, is G. H. NAGEL, waar deze bericht: „Hun voedsel bestaat enkel uit gras en kruiden”, terwijl de heer J. W. DE RUYTER DE WILDE mij schrijft: „Ze eten speciaal polondjonoh gras en jonge pisangboomen, ook wel *glagah*”. Tal van andere waarnemers vermelden min of meer gedetailleerd het voedsel als volgt: S. MULLER: „Zijn voedsel bestaat uit allerlei gebladerte, dunne en jonge takken, gras enz. Vooral eet hij gaarne de bladen van *Ficus nivea* en *F. fistulosa*, der *Acacia caesia*, van den *Omalanthus Leschenaultiana*, van onderscheidene slingerplanten, de jonge uitspruitsels en bladeren van bamboes, *glaga*, *alang-alang*, enz”. Hij spreekt verder nog van „de onverschilligheid, met welke zij zoowel de weeke en saprijke, als de drooge en wrange gewassen tot hun voedsel bezigen”. JUNGHUHN zelf schrijft nog: „In de maand April vindt men op den bodem dezer wouden (4e zone)

gras
s. so tot
in hoog

menigwerf een paddestoel, djamoer badak, *Agraricus rhinocerotis* JUNGH., die in buitengewone menigte uit de moslagen des bodems opschiet en eene lekkernij voor rhinocerossen is; hij heeft een zoetachtig gekruiden smaak en bezit een zuiveren sterken anijsgeur". DE WILDE: „De rhinoceros houdt zich zoowel op in vlakten, waar dezelve vooral op jong plantsoen en voornamelijk op de jonge schaduw- of dadabboomen in de koffijplantaadjes aast..." KONINGSBERGER: „Het voedsel bestaat voor een groot deel uit de groote, boomachtige kruiden (*Musa's*, *Elettaria's* enz.), waaraan de wildernissen zoo uiterst rijk zijn". A. R. W. KERKHOVEN: „Zijn voedsel bestaat voornamelijk uit bladeren en takjes. Hij heeft een bijzondere voorliefde voor de sappige bladeren van de verschillende, op Java veel voorkomende, soorten van wilde vijgen". HAZEWINKEL: „Voedsel: twijgen en reepen schors. Om dit laatste te verkrijgen worden de boompjes eenvoudig omvergedrukt, alle aan den voet afgeknapt en het schuren van het lichaam over de geheele lengte van den stam was duidelijk te zien". En elders: „bladeren, twijgen, schors, lianen etc". APPELMAN: „Met groot geraas trok hij kleine dunne boompjes om, teneinde er de poetjoek af te kunnen eten". FRANCK schrijft: „Van den neushoorn is het bekend, dat hij bladeren van boomen en van heesters en vruchten (maar ook gras en jonge spruiten van bamboe doeri en glagah) nuttigt, waarbij soms boomen met een doorsnede van 13 cm en meer omvergewerkt worden om aan de poetjoek (jonge bladeren) te komen. Bij alle omgevallen boomen was in de eerste plaats de jonge poetjoek afgevreten en bovendien het grootste gedeelte van de bladeren en zelfs de takken aan den kant, die naar boven gericht was. In de meeste gevallen waren deze boomen aan den bovenkant zelfs van hun schors ontdaan". A. HOOGERWERF vermeldt van Oedjoeng Koelon het omverwerken van, tot 15 cm dikke, boompjes van reuheun (*Glochidion zeylanicum*) en gempol (*Sarcocephalus cordatus*) terwille van het jonge blad en de jonge twijgjes. Uit eenige brieven, die mij bereikten, licht ik nog het volgende: N. DE ZWAAN: „jonge spruiten van glagah en bamboe". M. SOESEN: „(o.a.) boombast. Deze trekt hij met zijn tanden van den stam". M. AGOES: „o.a. senkong, hamerang, boeboehoean, tjengkeh". R. Kd. ANGAATMADJA: „Meest geliefd het blad van kanjero, wareng en hamerang. Het haalt de jonge stammetjes omver en vreet het blad en de twijgen op". Ook hier geeft de ontlasting weer mede een aanwijzing over het voedsel. Van *Ceratorhinus sumatrenses* schrijft BÜTTI-

KOFER ³¹²⁾ over „die frische Losung, die man für einen Kuhfladen halten könnte. Nach einiger Zeit kam ich wieder an dieselbe Stelle, doch waren die weichen Theile durch den Regen herausgewaschen und nichts übrig geblieben als eine holzartige Masse, die aussah wie grobes Sägemehl. Dies ist wohl der beste Beweis, dass der Badak mit seinem Blätterfutter auch ein bedeutendes Quantum Holz verarbeitet“. HASSKARL vond in de ontlasting resten van vingerdikke takken.

Ten slotte volgen hier nog een tweetal uitvoerige lijsten, beide geldend voor Burma, de eerste opgesteld door EVANS en bedoeld voor *Rh. sondaicus* en *D. sumatrensis* tezamen: „Leaves, twigs, shoots, etc., and very partial to fruits. In the dry season the stomach generally contains wild mangoes, figs, *Cicca macrocarpa*, leaves of trees and of bamboo“. Gegeten wordt: „fruit of *Parkia insignis*, figs of *Ficus roxburghii?* and *F. glomerata?*, fallen fruit of *Cicca macrocarpa*, *Careya arborea*, *Sandoricum indicum*, *Dillenia pulcherrima*. Leaves and twigs of *Castanopsis diversifolia* and *C. tribuloides*, *Toddalia aculeata*, *Boehmeria hamiltoniana*, *Sarcochlamys pulcherrima*, *Trema orientalis*, *Maoutia puya*, *Harrisonia bennetii*, *Sonnetaria acida*, *Melocanna bambusoides*. They are undoubtedly partial to this bamboo, and to some extent localities in which it grows“. De tweede lijst, opgesteld door F. ALLSOP, geldt voor *Rh. sondaicus* alléén: „The favourite foods are: 1. Leaves and stems of *Acacia* sp., probably *A. pennata*, a climber; 2. Leaves, stems and fruit of *Zizyphus glabra*, a thorny climber; 3. Leaves and stems of *Cenoccephalus suaveolens*; 4. Leaves and twigs of *Trema orientalis*, a very soft wooded tree common in secondary growth after shifting cultivation; 5. Fruit of *Dillenia indica*. In addition they eat: *Cudrenia pubescens*, *C. javanica*, *Ficus pomifera*, *F. hispida*, *F. hirta*, *Mallotus albus*, *Erythrina lithosperma* and *Homonoia riparia*. Bamboos and grasses are eaten only to a very small extent if at all“.

Exemplaren in gevangenschap waren zeer gesteld op vruchten als pisang en op suiker. Van het in gevangenschap levende exemplaar te Soerakarta zegt HORSFIELD: „Branches of trees, shrubs, and various twining plants were abundantly provided for its food; of these the species of *Cissus*, and the small twigs of a native fig-tree were preferred. But plantains were the favourite food“.

Over de behoefte om het plantaardig rantsoen aan te vullen met wat extra keukenzout, werd reeds eerder gesproken. Er is trouwens

³¹²⁾ Notes Leyden Mus., XIX, 1897, p. 64.

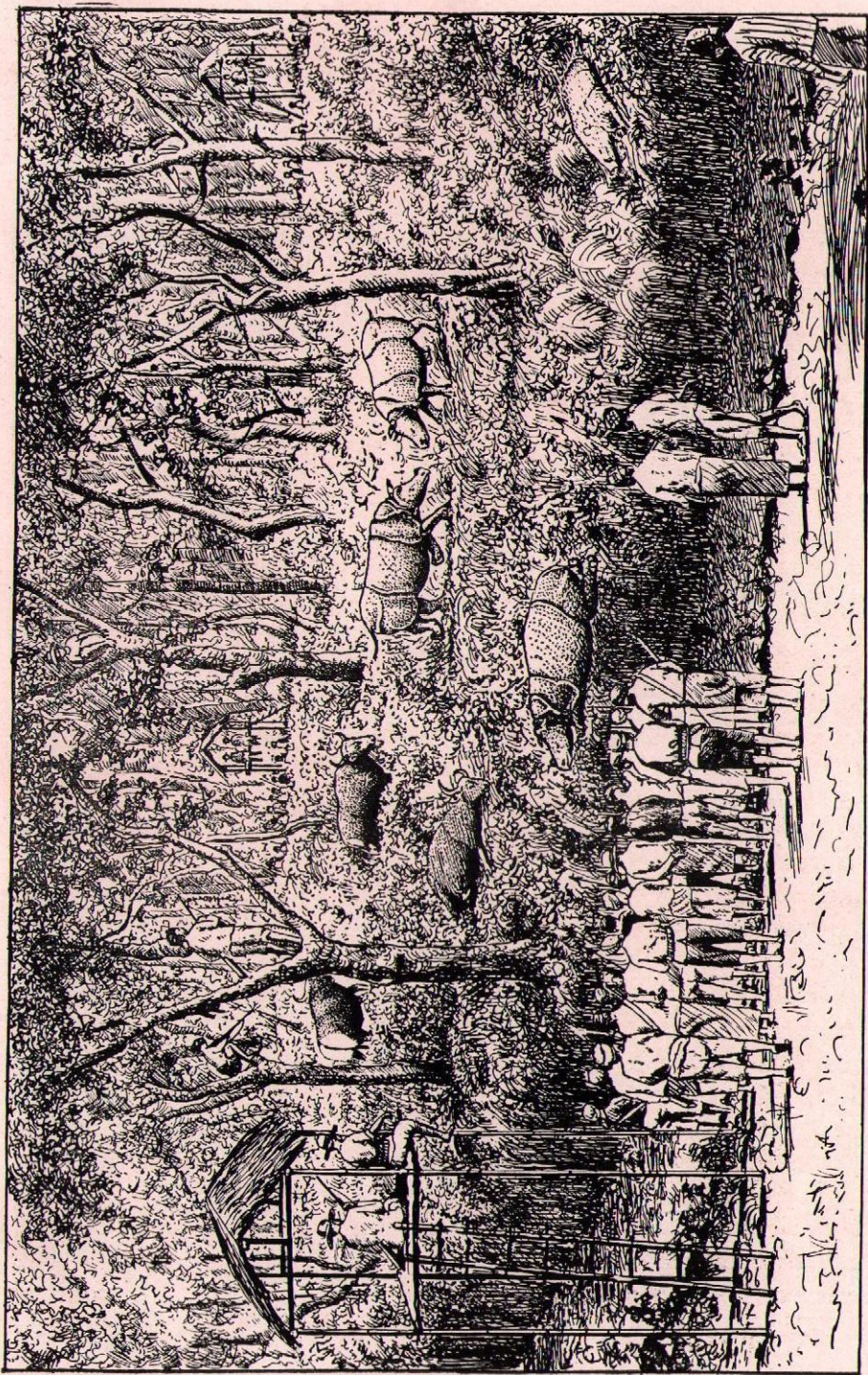

Fig. 19. Schets, naar het verhaal van eer Anoniemus, van een rhinoceros-„jacht”, gehouden in het Pekalongansche in 1829. Drie rhinocerossen, acht bantengs en een aantal wilde zwijnen waren hiertoe bijeengedreven op een klein stuk terrein, dat door een gegraven sloot was afgescheiden.

geen reden om aan te nemen dat ons dier hierin zou verschillen van alle andere planteneters.

Ten slotte nog een aanhaling van NAGEL: ... „ontelbare slingerpaadjes doorkruisen het woud en zijn het werk van deze dieren, die op hunnen weg de zwaarste boomen uit den grond scheuren. Het gekraak van de boomen, welke zij omverre rukken om zich een pad te banen, kondigt hunne aankomst reeds op een goeden afstand aan”. De uitdrukking, dat ze op hun weg „de zwaarste boomen” uit den grond scheuren, is natuurlijk vooral niet letterlijk te nemen! Een andere kwestie is echter of dit omwerpen van (vrij dunne!) boomen gebeurt „om zich een pad te banen”. Men mag eerder aannemen dat het geschiedt voor het verkrijgen van voedsel.

f. Waterbehoefte.

Het betreft hier niet zoozeer het drinken (dat gebeurt door het tot zich nemen van een groote hoeveelheid water tegelijk) alswel het „baden”. Dit geschiedt zoowel in modderpoelen alsook in het helderste water. Het is moeilijk te zeggen wat in de éérste plaats de bedoeling is van dit baden, waar hier zoowel sprake zou kunnen zijn van het zoeken van *afkoeling* alsook van het ontwijken van hinderlijke insecten en het zich bedekken daartegen met een modderlaagje.

In de oude literatuur vond ik het volgende bericht van H. SANDER³¹³⁾ over een rhinoceros „aus Bengalen”, die bij het schrijven van het bericht reeds een 8-tal jaren te Versailles leefde: „Wie das Thier in Versailles ankam, fand man, dass ihm die Haut aufsprang, wann es in der Sonne ging. Die Ritzen wurden so gross, dass man das rohe Fleisch sehen konnte, das Blut lief stark heraus und das Thier wurde sehr mager. Man fing deswegen an die Haut des Nashorns mit einem in Oel getrenkten Schwamm zu schmieren. Dadurch ward die Haut weich, biegsam, geschmeidig. Scheint es nicht als wann die Natur selber das Nashorn deswegen diesen Trieb, in schmutzigem Wasser zu baden, gegeben habe, damit die Haut, die so dick und hart ist, dass ich meinen Stock darauf verschlug, in seinem heissen Vaterland ihre Beweglichkeit und Geschmeidigkeit nicht verlieren sollte? In Versailles ward man endlich des theuren Einschmierens mit Oel überdrüssig. Man grub also eine weite und tiefe Grube im Hof. Diese wurde beständig voll Wasser gehalten und das Thier legt sich fast den ganzen Tag ganz unters Wasser, streckt nur die Nase und den Mund in die Höhe”. 's Winters kon het dier

³¹³⁾ Der Naturforscher, XIII, 1779, p. 1 - 10.

niet baden „und nun wird es wieder alle Tage mit Oel eingerieben”. De ervaring dat dierentuín-rhinocerossen, die geen badgelegenheid hebben, uitermate dankbaar zijn voor natspuiten, is een zeer algemeene.

Zeker is intusschen ook dat de dikke huid (althans op sommige plekken) geen afdoende bescherming vormt tegen allerlei gedierte. WOOD spreekt over de „mosquitoes and other mordant insects which cluster about the tender places and drive the animal half mad”. ANDRASY vond, „unterhalb der Runzeln an der beinahe rosenfarbenen Haut einen ganzen Haufen Zäcken von der Grösse eines Haselnuss”. Ook HAZEWINKEL vond op de huid allerlei teeken, w.o. zeer groote en zegt, dat het dier vermoedelijk ook veel last heeft van bremzen en een zeer kleine mug, tegen welke het meermalen per dag herhaalde modderbad.

Volgens ALLSOP zouden de dieren hun badplaatsen eenigszins onregelmatig en capriciously bezoeken en hij zegt: „They appear to prefer to wallow fairly early in the morning i.e. between 6 and 8 a.m. not in the heat of the day”. De fragmentarische ervaring, die hij opdeed, scheen er verder op te wijzen, dat ze „do not wallow daily but only once in three or four days and that individual wallows fall into disfavour and go out of use for a year or two at a time and are reopened later”. Volgens S. MULLER en anderen legt het dier zich bij voorkur gehéél onder water, alleen het voorste gedeelte van den kop benevens de oogén er boven houdend. Van een dierentuín-exemplaar van *Rh. unicornis* vertelt NOLL zelfs, dat het bijna den geheelen dag in het water bleef „ohne eine andere Bewegung auszuführen, als alle 40 Secunden den Kopf über das Wasser zu erheben, um zu athmen, und ihn dann wieder sinken zu lassen”. Evenals de paden zijn ook de badplaatsen, in elk geval tot groote hoogte, „vast” en in het algemeen beschikt het dier ook over meerdere van zulke plaatsen. In de buurt van zulk een poel zijn alle struiken en het gras met modder bedekt door het afstrijken van het dier bij het verlaten van het bad. Wanneer die modder al is opgedroogd, dan is het voor den jager of spoorzoeker nog niet zoo erg, maar is het „spoor” nog „versch”, d.w.z. heeft het dier zijn bad zoo juist verlaten en is de modder nog nat, dan wordt men van top tot teen er mee besmeurd en moet men zelfs oppassen dat het geweer er niet door verstopt geraakt. Een foto van zulk een badplaats in Oedjoeng Koelon publiceerde A. HOOGERWERF³¹⁴).

³¹⁴) Wêreldn. & Sport in Beeld, XV, No. 51, 24 Dec. 1938.

Er moge hier nog even volgen een vreemd, en door mij ook niet geheel begrepen, relaas, in verband staande met het modderbaden dezer dieren, afkomstig van den Engelschen gouvernementsambtenaar J. ANDERSON ³¹⁵). In zijn overigens zeer geloofwaardig verslag over de Semangs lezen we eerst: „The Semangs subsist upon the birds and beasts of the forest and roots. They eat elephants, rhinoceros, monkeys and rats”. Na een wel geloofwaardig en duidelijk verslag van de zeer bijzondere wijze waarop deze primitieve Semangs olifanten bemachtigen, volgt dan: The rhinoceroses they obtain with even less difficulty. This animal, which is of solitary habits, is found frequently in marshy places, with its whole body immersed in the mud, and part of the head only visible. The Malays call the animal *badak tapa* or the recluse rhinoceros. Towards the close of the rainy season, they are said to bury themselves in this manner in different places, and upon dry weather setting in, and from the powerful effects of a vertical sun, the mud becomes hard and crusted, and the rhinoceros cannot effect its escape without considerable difficulty and exertion. The Semang prepare themselves with large quantities of combustible materials with which they quietly approach the animal, who is aroused from his reverie by an immense fire over him, which being kept well supplied by the Semangs with fresh fuel, soon completes his destruction and renders him in a fit state to make a meal of. The projecting horn of the snout is carefully preserved, being supposed to be possessed of medical properties and highly prized by the Malays, to whom they barter it for their tobacco” etc.

g. Vaste plaatsen voor de ontlasting?

Ik wil hier nog even een onderwerp aanroeren, dat m.i. nadere aandacht verdient, te weten het op vaste plaatsen deponeren van de mest, zooals dat bij sommige dieren schijnt voor te komen. Bij enkele diersoorten kan het geval *in de gevangenschap* wel als vrij goed bewezen worden geacht, zij het ook dat er daar een aantal zéér verschillende en ongelijkwaardige „gevallen” mogelijk zijn! Men denke slechts aan de kat met zijn „kattebak” en den hond, die zorgvuldig het huis spaart en regelmatig op een bepaald veldje wordt uitgelaten. Ik vermeld hier ook een merkwaardige ontdekking, die ik eens deed bij een Javaanschen Gibbon, *Hylobates moloch*, dien

³¹⁵) Journ. Ind. Arch. & East Asia, IV, 1850, p. 426.

ik volkomen vrij door mijn huis en tuin liet rondloopen. Dit dier bevuilde nóóit het huis, maar ging, voor het doen van zijn behoeften, steeds naar buiten en wel gewoonlijk naar een zelfde plek, t.w. een bamboe dicht bij de achterdeur. Deze goede gewoonte was het dier, dat kort na het vangen in mijn bezit was gekomen, door niemand bijgebracht! De oplossing van dit raadsel was echter heel eenvoudig. Het dier wenschte nu eenmaal zijn behoeften slechts *hangende* (aan zijn armen) te doen en vond in huis geen geschikte hanggelegenheid, terwijl de bedoelde bamboe daartoe de „aangewezen” plek was! Ik verwijs verder naar het exemplaar van *Rh. unicornis* in Schönbrunn, vermeld door NOLL. Hier zullen we ons echter beperken tot de vraag: of ook bij dieren in het wild, in het bijzonder bij onzen rhinoceros, zoiets voorkomt?

Door meerdere auteurs wordt het verschijnsel als vaststaand aangenomen voor onzen Indischen Tapir. Ook van *Rh. unicornis* wordt hetzelfde beweerd, en ten slotte lezen we bij den zeer goeden waarnemer RIDLEY ook voor onze soort (van het Maleisch schiereiland): „It has a habit of constanly using the same track, and dropping its dung in the same place daily, a habit common to the tapir”. KERKHOVEN schrijft van Java: „De rhino's deponeeren hun uitwerpselen bij voorkeur op bepaalde plaatsen in het bosch, die dan ook vol mest liggen”. HOGERWERF vond in Oedjoeng-Koelon „de faeces herhaaldelijk in verschillende hoopen bijeen op open plaatsen in het bosch van enkele vierkante meters groot. Aangezien zij doorgaans gedeponeerd moesten zijn op verschillende tijdstippen, maakte ik de veronderstelling, dat hetzelfde dier vaak op dezelfde plaats terugkomt om te defaeceeren en te rusten”. We zouden dus neiging hebben om („mede naar analogie van ...” etc.) ook voor onzen rhinoceros die gewoonte als een feit te accepteren. Toch schrijft een andere goede waarnemer, te weten EVANS (van Burma): „The habit of depositing its ordure in one place as attributed to the African species and *Rh. indicus*, does not apply to these rhinoceroses, that is, if it is understood to mean that this is a place repeatedly visited for that purpose. Small heaps or mounds, perhaps the droppings of a week, may be found on the hillsides, where they lie up daily. But as a general rule I do not think they can be at all particular in the matter, as one habitually finds single droppings on their tracks on the sides of hills, ridges, etc., and an abundance of them scattered about in the beds of streams. If the pools in which they lie be disturbed one has rapid olfactory evidence that they contain more than

a small quantity of their droppings. In appearance they are much the same as that of the elephant", terwijl we lezen bij ALLSOP: „No large deposits of dung were noticed, the rhinoceros evacuating almost anywhere with a slight preference for the pools of small streams. They do not return to the same place time after time as some species of rhinoceros are said to do". Zoeken we ook verder de literatuur op dit punt na, dan vinden we meerdere aanwijzingen, die EVANS' en ALLSOP's opvatting schijnen te steunen. Weliswaar schrijft (buiten hen) niemand uitdrukkelijk, dat er géén vaste plaatsen zouden zijn, maar dat zegt niet veel, omdat men tot zulk een *negatieve* vaststelling meestal slechts komt, wanneer men op de hoogte is van het bestaan van een vraagpunt ter zake! Een zoo scherp opmerker als JUNGHUHN bericht herhaalde malen over de, natuurlijk zeer opvallende, mesthopen van het dier: „... enge paden, die door de ontzagelijke hoeveelheid rhinocerosmest in den letterlijken zin des woords zijn versperd", „op de mest van rhinocerossen, welke op den bodem der door deze dieren gebaande paden menigwerf 2 voet hoog lag, hadden zich *Coptinus*-soorten ontwikkeld", „de versche mesthopen dezer dieren, kleine bergen ter hoogte van 2 voet, waarover wij moesten heenklauteren", etc., zonder echter ooit het idee van „vaste" plekken te opperen! HAZEWINKEL zegt: „Merkwaardig is, dat ik zoo weinig mest op den grond vond, maar in hoofdzaak in het water. Op het land dan nog bij voorkeur vlak tegen een grooten boom aan". APPELMAN: „De eenige aanwijzingen omtrent het vorderen (inhalen) waren de sterke urinelucht, die in de tunnels heerschte, en de pyramidevormige mesthopen van het dier, waarvan de mestballen de grootte van tennisballen hadden". Zoo bestaan er nog meerdere van zulke „niets"- en daarom in ons verband juist „veel"-zeggende, terloopsche berichten over de mest. De heer HARDENBERG deelde mij mede in Oedjoeng-Koelon de mest verspreid te hebben aangetroffen. Zonder hier nu een beslissing te willen geven, mag dus toch worden gezegd dat we deze kwestie der „vaste plekken" voor het minst als zeer onbewezen moeten beschouwen (en ik zou zelfs, veiligheidshalve, deze conclusie eveneens willen uitstrekken tot den Indischen Rhinoceros en den Tapir). Bovendien bestaat nog de mogelijkheid dat hier wel eens sprake zou kunnen zijn van slechts min of meer „toevallige" ophoopingingen! De toevalsfactor kan bijvoorbeeld verborgen liggen in het feit, dat de dieren niet alleen vaste paden, maar ook vaste rustplaatsen hebben en bijvoorbeeld geregeld hun ontlasting zouden deponeeren kort na het opstaan! We hebben dan een verklaring, die

zeker het geheele geval tot een zeer geringe „beteekenis” zou reduceeren. Iets belangrijker zou het reeds zijn, wanneer we bijvoorbeeld wisten, dat het dier de omgeving van zijn rustplaats zelf niet wil bevuild en dus zijn mest een eindje vandaar (naar een vaste plaats) wegbrengt.

Zou het echter toch een positief uitkiezen van vaste plekken zijn (dus bijvoorbeeld juist zooals het urineeren van alle honden tegen eenzelfde voorwerp), dan zou de verklaring er van hoogst interessant kunnen zijn. TH. ZELL³¹⁶⁾, die een hoofdstuk van zijn boek wijdt aan „De Postverbinding der Dieren”, schijnt reeds duidelijk dit deponeren van uitwerpselen op vaste plekken dááronder te willen rangschikken. En in dit verband is weer interessant de mededeeling van THOM (voor *D. sumatrensis*): „The Sumatra rhinoceros very seldom deposits its dung in the same spot daily. As a matter of fact, they seem to me to only do so when they accidentally cut across their own tracks at a spot where they have previously evacuated. The odour of droppings, even though not their own, seems to attract the animal's attention and causes it to halt and evacuate on the same spot”.

Het zou m.i. zeker onjuist zijn deze kwestie op zich zelf als „onbelangrijk” te qualificeeren. We moeten wel degelijk hier trachten: òf een oud „bijgeloof” uit de wereld te krijgen, òfwel het geval met zekerheid te constateeren (hetzij bij onze soort, *hetzij bij andere diersoorten!*).

Ofschoon ik allerminst zeker ben dat er hier werkelijk verband bestaat met de in bespreking zijnde kwestie, zoo wijs ik er toch even op dat, o.a. volgens BEDDARD³¹⁷⁾, *Rh. unicornis* en *Rh. sondaicus* in het bezit zijn van hoefklieren, *D. sumatrensis* niet.

Ik verwijs verder nog even naar de zeer merkwaardige gewoonte van den Afrikaanschen *D. bicornis*, o.a. beschreven door SELOUS (aangehaald bij BREHM), SCHILLINGS³¹⁸⁾, ROOSEVELT³¹⁹⁾, t.w. het steeds uit elkaar gooien van de ontlasting door het dier zelf, hetzij met den hoorn, hetzij met de achterpoten.

De uitwerpselen zelf worden door APPELMAN beschreven als „pyramidevormige hoopen, waarvan de mestballen de grootte van tennisballen hadden”. FRANCK daarentegen constateerde den worstvorm, met doorsnede van $7\frac{1}{2}$ cm, samenliggend in hoopen met een doorsnede tot 45 cm.

³¹⁶⁾ Hebben de Dieren Verstand?, Zutphen, p. 171.

³¹⁷⁾ Mammalia, The Cambridge Nat. Hist., X, London, 1909, p. 254.

³¹⁸⁾ Met Flitsl. en Buks (vert. Portielje), Arnhem, 1923, p. 183.

³¹⁹⁾ African Game Trails, London, 1924, p. 119.

h. Bewapening.

Het dier beschikt over meerdere wapenen om mee aan te vallen of zich mee te verdedigen. In de eerste plaats zijn we natuurlijk geneigd te denken aan den hoorn (waarbij we ons intusschen moeten herinneren dat deze eigenlijk alleen bij de mannetjes in uitgesproken vorm voorhanden is). Is het dier woedend, dan chargeert het, rent met groote snelheid op zijn vijand toe, neemt hem wel op den hoorn en werpt hem in de lucht (méêrdere zekere voorbeelden zijn hiervan bekend). Als tweede wapen komt hier dan nog bij het enorme lichaamsgewicht. Het neergevallen lichaam van den tegenstander wordt „vertrapt” onder de zware poten. HAZEWINKEL schrijft dat het vee, door een bepaalden ♂ rhinoceros omgebracht, altijd „zware buikwonden” en een „half vertrapt zijn der lichamen” vertoonde. Verder is het echter wel zeker dat deze dieren ook nog een derden bruikbaren vorm van vechtwapen bezitten en wel in hun gebit. Zoo verzekerde VAN RAALTE dat zijn wonden aan kuit en voet waren veroorzaakt door de tanden van het dier, dat hem had aangevallen. „Het had hem bij herhaling met den muil aan die deelen aangetast en van den grond opgeligt”. A. R. W. KERKHOVEN zegt dat de rhinoceros in den onderkaak twee geweldige „slagtanden” heeft, welke als wapen dienen. „Ik weet verscheidene gevallen, waarbij rhinocerossen met die slagtanden Inlanders hebben afgemaakt. Zoo verloor de heer VAN SON indertijd een zijner jagers. Mijn eerste rhinoceros had, kort voordat ik hem schoot, een oude vrouw aangevallen en gedood”. MAXWELL ontmoette een man, die eens door onzen rhinoceros was aangevallen en die ten duidelijkste allerlei bijt-wonden vertoonde. Ik haal verder nog aan LOCH, die o.a. zegt: „The horn of the Asiatic rhinoceros is, as a rule, only used for grubbing up roots; when they wish to attack they use their incisors. They can inflict a clean deep cut, and they appear at certain seasons to fight amongst themselves, as both males and females have been killed scored all over”. Van *Rh. unicornis* zegt SELOUS: „When the Indian rhinoceros does make good its charge against either man or elephant, it cuts and rips its enemy with its teeth and makes little use of its horn as an offensive weapon”. Ten slotte hier tegenover nog de opvatting van DARWIN³²⁰⁾, die schrijft: „De neushoorns in den Londenschen dierentuin vechten met de horens, welke op hun neus staan, en men heeft nimmer gezien, dat zij beproefden elkander te

³²⁰⁾ Het Uitdrukk. der Gemoedsbeweg. b. d. Mensch e.d. Dieren (vert. H. H. v. Zouteveen), Arnhem, p. 113.

bijten, behalve al spelende; en de oppassers zijn overtuigd, dat zij niet, evenals honden en paarden, hun ooren achteruit trekken als zij zich wild voelen. De volgende opgaaf van Sir S. BAKER (The Nile Tributaries of Abyssinia 1867, p. 443) is daarom onverklaarbaar, dat namelijk een neushoorn, dien hij in N. Afrika schoot „geen ooren had; zij waren vlak bij het hoofd afgebeten door een ander voorwerp van de zelfde soort gedurende het gevecht; en deze verminking is in geen en deele zeldzaam”. Zeer zeker had DARWIN in dit geval het gelijk niet geheel aan zijn zijde.

Het is mij niet bekend of dit gebruik maken van de tanden (de snijtanden, *niet* zooals KERKHOVEN beweert, „slagtanden”) wellicht meer (of alleen) zou voorkomen bij de wijfjes, een vooronderstelling, te opperen naar analogie van het dan overeenkomstige geval bij wilde zwijnen, waar eveneens het wijfje achtergesteld is bij het mannetje doordat het de machtige onderkaak-houwers mist en, „ter compensatie” daarvan, meer gebruik maakt van haar snijtanden.

i. Vijanden, Doodsoorzaken, Levensduur.

Onder de *vijanden* van den rhinoceros moet natuurlijk in de allereerste plaats worden genoemd de mensch. Aan diens methoden om het dier te bejagen of te vangen zal de volgende paragraaf worden gewijd. De vraag is hier of de rhinoceros, buiten den mensch, nog andere vijanden van beteekenis heeft. Zoover ik kan zien komen hiervoor ten hoogste slechts een tweetal diersoorten in aanmerking, t.w. de Tijger en de Krokodil. Gezegd moet echter worden dat we hier zeer weinig feitelijks van weten.

Wat aangaat den tijger, zoo moet ik *vooronderstellen*, dat deze, indien hij er de kans toe krijgt, zich wel eens zou kunnen vergrijpen aan een rhinoceros-jong. Zeer mooi is dit geval (maar dan voor *Rh. unicornis*) afgebeeld door O. FIENZEL ³²¹⁾ (fig. 18).

Al evenmin staan mij feitelijke gegevens ter beschikking over de verhouding tot den krokodil. Gaarne wilde ik hier echter verwijzen naar het volkomen betrouwbare verhaal (vergezeld van drie zeldzaam interessante foto's) van M. G. FLEISCHMANN, gepubliceerd door SELOUS ³²²⁾, waar wordt beschreven en afgebeeld hoe een volwassen Afrikaansche Zwarte Rhinoceros, die zich om te drinken in het water had begeven, bij het verlaten van de rivier door een krokodil bij een achterpoot werd gegrepen en ten slotte door dit dier (misschien in

³²¹⁾ Eigen Haard, omstr. 1890.

³²²⁾ Afric. Nature Notes & Reminisc., London, 1908, p. 201.

samenwerking met andere) onder water werd getrokken en verdrinken.

Gaan we na de vóórkomende *doodsoorzaken*, dan kom ik tot de volgende mogelijkheden: 1. ziekte en ongelukken, 2. ouderdom, 3. menselijke jacht. Een voorname factor, die verder nog het totale voortbestaan van de soort bedreigt, is het inkrimpen van het beschikbare woongebied.

Over ziekten in het wild is mij niets bekend. Ten hoogste kan hier even worden herinnerd aan het veelvuldig voorkomen van teeken en andere plagen. En over ongelukken trof ik alleen een bericht van JUNGHUHN ³²³), die na een bandjir de versche kadavers van twee rhinocerossen en een banteng vond, aangespoeld op den oever van de rivier, terwijl TEYSMANN (noot 139) vertelt dat wel eens een rhinoceros-lijk zou zijn gevonden te Padjagalan (nabij Talagabodas), welk dier zou zijn omgekomen ten gevolge van de ontwikkeling uit den bodem van doodelijke gassen aldaar.

Over den *levensduur* in het wild is uiteraard niets zekers bekend. Wat den levensduur in de gevangenschap (van rhinocerossen in het algemeen) aangaat, zoo is deze meestal niet zoo heel erg groot. Gewoonlijk niet veel meer dan een tiental jaren. Er zijn er echter wel, die het 40 en zelfs eenmaal 47 jaar uithielden (*Rh. unicornis*) en voor 27 uitgezochte exemplaren van die soort geeft S. S. FLOWER ³²⁴) een gemiddelde van 22 jaar. Het grootste getal, beschikbaar van *Rh. sondaicus*, vinden we bij SANYAL ³²⁵), die voor een exemplaar in den Dierentuin te Calcutta opgeeft 14 jaar. Zie ook bij DOVER ³²⁶).

Niet geheel en al ten onrechte spreekt FLOWER er zijn verwondering over uit dat deze dieren het in de gevangenschap gewoonlijk betrekkelijk zoo kort uithouden en zich daar nog nooit hebben voortgeplant, zooals zoo vaak wèl het geval was bij olifanten, nijlpaarden, giraffen. "It might be imagined that a rhinoceros would be an easier animal to keep in a northern zoological garden than either a Giraffe or a Hippopotamus". We moeten hier echter aan toe voegen dat *onze* soort ten allen tijde maar heel zelden in gevangenschap is gehouden en wellicht nooit paarsgewijs! Bij *andere* soorten heeft wel degelijk de zuiverste gevangenschaps-voortplanting plaats gehad.

³²³) Licht- en Schaduwbeelden uit de Binnenl. van Java, Leiden, 1854, p. 238.

³²⁴) Proc. Zool. Soc. London, 1931, p. 203.

³²⁵) Handb. Managem. Animals in Captiv. in L. Bengal, Calcutta, 1892, p. 131.

³²⁶) The Indian Forester, LVIII, 1932, p. 87.

j. Menschelijke jacht- en vangmethoden.

In deze paragraaf zullen vooral een aantal jacht- en vangverhalen, die ik in de literatuur aantrof, worden opgenomen. Natuurlijk werden de meeste gegevens over het dier zelf, die er in voorkomen, reeds verwerkt in de voorgaande bladzijden, maar sommige verhalen zijn ook in hun geheel van waarde ter belichting van sommige toestanden. Ik grijp verder de gelegenheid aan om een paar beschouwingen te uiten over „het jachtverhaal”. Wanneer men zich bij het schrijven van zulke „verhalen” maar serieus houdt aan de waargenomen feiten, dan zijn ze — ook zònder dat men beschikt over eenig „schrijverstalent” — naar mijn meening voor de wetenschap vaak *van zeer groot belang!* Slechts hij die zich wel eens heeft gezet tot het opstellen van een samenvattend overzicht van de levenswijze van een bepaald dier, weet met welk een groote blijdschap elk (ook het simpelste, doch het kenmerk van ernst dragende) in de oude periodieken verscholen „jachtverhaal” wordt begroet en welk groot nut men er van kan hebben voor het oplossen van de talloze „vragen”, die zich dan voordoen. Ik meen dan ook dat er in ons Indië veel te weinig jachtverhalen worden gepubliceerd en zou de jagers ten zeerste daartoe willen uitnoodigen! Juist ook de vorm: het „jachtverhaal”, is hier van zoo groot belang! Ten eerste ligt het niet op ieders weg om de, op jacht gedane, grootere en kleinere „waarnemingen” als zoodanig (dus naar de mate van hun belangrijkheid en in een of ander verband) te onderkennen, ze te schiften, te vergelijken met die van anderen, etc. Het simpele jachtverhaal is voor velen de éénige manier, waarop zij er toe zullen *komen* iets van hun ervaringen vast te leggen! En ten tweede heeft die „oorspronkelijke”, *onverwerkte* vorm nog het voordeel dat men daarbij telkens weer als het ware kan „teruggrijpen” op de basis, op de grondliggende feiten, zooals ze objectief waren, nog niet „vertroebeld” (in een bepaalde richting „uitgelegd”) door den theoreticus!

Dat de jacht op onzen rhinoceros behoort tot de gevaarlijkste, misschien wel de gevaarlijkste is in ons Indië, ligt voor de hand. Ten eerste ligt er al veel opgesloten in het feit dat we hier (evenals bij den olifant) te doen hebben met een zeer „weerbaren” planteter. En verder is het ook een gevolg van de soort terrein, die het dier prefereert, namelijk met veel ondergroei of kreupelhout, waardoor men het slechts van zeer nabij kan schieten. Dat er ook wel minder gevaarlijke manieren bestaan om het dier te schieten of „af te slachten”, zal uit het onderstaande blijken, maar dat heeft dan

natuurlijk niets meer te maken met „jagen”! Ten slotte komt hier nog bij een groote „taaiheid” of geringe kwetsbaarheid van het dier — waartegenover natuurlijk direct is te stellen de groote mate van perfectie van onze moderne jachtwapens! Toch blijft het, óók met zulke goede moderne wapens, noodig het dier te treffen op de juiste plekken. Direct doodelijk zijn vermoedelijk alleen schoten door hersenen, hart en soms longen. En er is ten slotte ook weer een andere factor, die de jacht zeker niet sportiever, maar wel gemakkelijker kan maken. Wanneer men namelijk een spoor heeft en dit (zorgvuldig onder den wind blijvend!) volgt, dan heeft men zéér veel kans den rhinoceros aan te treffen, rustig liggend in zijn modderbad! Nog een stap verder is het weer, wanneer men eerst een geliefden modderpoel opzoekt, zich daarbij (in een boom!) opstelt en schiet als het dier zijn bad komt nemen!

Hier volge allereerst een bericht van S. MULLER. Het werd door hem opgeteekend uit den mond van een oud en geoefend beroepsjager, die reeds vele neushoorns had geveld en ook voor MULLER zelf reeds twee exemplaren had geschoten. Hij vergezelde MULLER meermalen ter jacht en verhaalde dan en gaf proeven van de middelen en voorzorgen die door hem bij de rhinocerosenjacht werden gebruikt en in acht genomen: „Zoodra ontdekte hij niet het versche spoor van zulk een dier, of hij hief, al voortgaande, een onafgebroken luid geschreeuw aan, ten einde het te nopen, zich reeds op eenigen afstand aan hem te verraden. In het digte glaga en dergelijke, met hoog riet, gras of struiken begroeide wildernissen, waagde hij nooit een schot, maar trachtte het, door zijn geschreeuw, in de verte uit deszelfs rustplaats te verwijderen en, zoo mogelijk, in eene vallei in het hooge bosch te drijven, om het aldaar, altijd uit de hoogte, te bestoken. Had hij den rhinoceros daarentegen in het effen bosch onder zijn bereik, alsdan beklom hij, alvorens een schot te doen, eenen boom, en gebruikte daarbij de list, zijn baaitje aan den stam neder te leggen of aan een' struik op te hangen. Het gebeurde dan niet zelden, dat het getergde of door de verwonding tot woede gebragte dier zijnen toorn op dat kleedingstuk bot vierde en daardoor te gemakkelijker 's jagers prooi werd”.

Dan het verhaal van DE BEAUVOIR (hoewel dit wel iets gerekt is en misschien ook iets aan duidelijkheid te wenschen over laat): “Nous sommes partis (van Bandong, op 22 November 1866) ce matin

à 5 heures pour chasser le rhinocéros; les chefs des tribus avoisinantes avaient été mandés hier soir à la Régence, et il y avait une famille de rhinocéros "au rapport" dans les ravins de Tjisitoe, situés à 6 lieues d'ici". Volgt beschrijving van de drijfjacht, o.a. hoe bij het naderen van de dieren alle drijvers en ook de hoofden onmiddellijk in boomen klimmen. "Il paraît que, lorsque l'animal attaque, il vous broie en un instant d'un seul coup de ses énormes pieds, qui ont plus d'un pied et demi de diamètre. Nous ne voyons d'abord qu'une agitation dans la jungle, environ à 900 mètres de nous: les animaux dessinent leur course par une sorte de remous qu'ils soulèvent en s'avancant comme entre deux eaux dans cette mer d'herbes plus hautes qu'eux, et par le tortueux sillage que forme en tombant le taillis épais qu'ils brisent. Avec nos lunettes seulement, nous pouvons distinguer trois masses grisâtres et énormes, en silhouette sur la crête du sol opposé! En tête marche le mâle avec sa haute corne fichée sur le bout du nez, puis la femelle; le petit déjà de la taille d'un buffle, trotte dans la voie frayée par ses immenses parents". Hierna wordt opnieuw gedreven. „Soudain un Indien qui m'avait rejoint à mon insu, me secoue de toutes ses forces: six coups de feu successifs me réveillent entièrement: que vois je? Le rhinocéros, suivie de son petit, a côtoyé le torrent et est arrêtée dans une clairière à 150 mètres du tamarinier. Les balles de nos trois amis l'ont-elle pénétrée ou non, c'est un mystère: mais la bête soulevant bien haut sa grosse tête difforme, repart au grand trot en ayant l'air de se porter à merveille. — Je verrai longtemps en souvenir cette masse grisâtre broyant de son large poitrail tout ce qui était obstacle pour elle, et poursuivant sa route avec le dédain d'un monstre qui ne fuit pas, mais qui ne s'inquiète pas des balles que lui lancent les hommes. — Le Duc DE PENTHIÈVRE m'a rejoint, nous sommes à 600 mètres de la bête: elle semble devoir passer à mi-côté au-dessous de nous, et nous avons assez d'avance pour nous poster sur son passage et pour l'attendre. A 20 pas l'un de l'autre nous faisons la navette au pas gymnastique dans notre sentier. Puis les Indiens perchés sur le sommet inaccessible du rocher conique, et n'osant pas descendre vers nous, nous rappellent par des cris aigus, parce que le monstre se rapproche du rocher. Second malheur! ces cris attirent la bête vers les hurleurs, trop vite pour que nous accourions à portée, et la détournent du sentier où nous étions si bien postés en bouillantes sentinelles. — La troisième battue est la meilleure, malgré la fatigue des hommes, que notre ardeur

ferait rougir, si la couleur de leur peau le leur permettait. Ils attaquent plus vigoureusement les fourrés: une demidouzaine seulement lâchent pied, et grâce à des hurlements nouveaux, la rhinocéros s'avance à 400 mètres vers ma gauche. Je me porte au devant d'elle, écartant des mains la jongle qui me tient prisonnier comme dans un filet: je ne vois pas à quatre pas. Enfin j'arrive aux racines d'un gros arbre; je m'y cramponne à 2 pieds au-dessus du sol, et de là mon regard est précisément de niveau avec le sommet des herbes qui emplissent un petit vallon au-dessous de moi. La bête me passera par le travers: la voici à 300 pas, puis à 200; puisse-t-elle approcher assez pour que mes coups soient efficaces! C'est émouvant, je l'avoue, car je n'ai qu'un Indien armé avec moi: je suis résolu à attendre, et une fois nos 4 coups déchargés, nous sommes réduits au revolver. J'attends le bruit des arbrisseaux qu'elle brise; son épine dorsale dépasse à peine les herbes; elle est à son plus proche rayon de moi, environ 90 mètres. Entrevoyant "au jugé" sa grosse tête, je fais feu avec plein sang-froid de ma première balle; quant à ma seconde et aux deux autres de mon Natif, je n'en réponds pas. En me hissant sur les noeuds des racines, je vois alors dame rhinocéros — touchée? je ne sais pas — mais à coup sûr agacée et furieuse du bruit de mon arme, tourner trois fois sur elle-même en cherchant son ennemi. Dans ces circuits, o fatalité! elle passe sans me voir beaucoup plus près de moi, et deux coups de mon revolver font croire à mes amis que je suis à l'hallali, luttant corps à corps. Hélas! évidemment blessée ... dans son amour-propre, la rhinocéros me cherche, furibonde à droite, à gauche, sans me trouver, s'anime, galope ... et galope probablement encore!"

Vervolgens een beschrijving van A. R. W. KERKHOVEN, die spreekt van „zeer kwaadaardige en gevaarlijke beesten. In Afrika gebeuren veel ongelukken met rhino's, die ook daar dikwijls zonder provocatie, menschen, dieren, heele karavanen en zelfs auto's, aanvallen. Toch schijnen de „big-game hunters" daar buffels en leeuwen gevaarlijker te vinden. Maar men moet niet vergeten dat men daar de rhino's bijna altijd jaagt op betrekkelijk open terrein, waar men meestal plenty tijd heeft om te mikken en eenige schoten te doen. Hier moet men het monster volgen en letterlijk „bekruipen" in bijna ondoordringbaar „jungle", bosch of moeras, waar men slechts enkele meters voor zich uit kan zien. De meeste rhino's, welke ik gekregen heb, moest ik schieten op afstanden, variërende tusschen 2 en 5 m!

Ik beschouwde daarom de rhinocerosjacht als zeer gevaarlijk. Een groote tegenwoordigheid van geest en een zeker schot zijn absolute vereischten. Het volgen van deze geweldige dieren door het dichte bosch, door bijna ondoordringbare „kasso” („glagah”, een soort rietachtig gras) of „eurih” („alang-alang”, een soort hoog gras) of door diepe, stinkende moerassen, is niet alleen gevaarlijk, maar ook ontzettend vermoeiend, en alleen de zeer „felle” jagers, met getrainde spieren en een hart als een stoempomp, kunnen dit uithouden. In de kuststreken van Java, waar de rhinocerossen zich nu ophouden, is de hitte meestal verschrikkelijk en in de moerassige streken komt malaria van de ergste soort veel voor. In den drogen moesson is in Djoengkoelon goed water zeer schaarsch en moet men altijd een goeden voorraad drinkwater op jacht medenemen, en, als het kan, ook nog een „Berkefeld”-pompfilter. Soms duurt het verscheidene dagen, eer het lukt in de buurt te komen van het wild. De rhino's dwalen dikwijls zeer ver af en het is niet altijd mogelijk om 's avonds het kamp weer te bereiken, zoodat men voor het onaangename dilemma staat, om òf de jacht op te geven, òf in de wildernis te gaan slapen. Wat niet ongevaarlijk is, met het oog op de tijgers en de malaria. En dan is het lastig om iederen dag genoeg eten mede te nemen voor dergelijke gevallen. In het bosch in Bantam krijgt men den indruk, dat letterlijk alles dorens heeft. Soms leidt het spoor door groote bosschen van „salak”, een laaggroeiende palmsoort met lange scherpe dorens onder aan de takken, waar men onder door moet kruipen. De diverse rottansoorten (lianen) hebben aan het einde van iederen tak een „sliert” met de meest verschrikkelijke weerhaken, die men bedenken kan. Soms werkt men zich in die rottan zóó vast, dat men er niet zonder hulp meer uit kan komen! Men zou er anders „aan flarden” gescheurd worden. „Rom”, die eenige malen met mij jaagde in Banten, verklaarde vast overtuigd te zijn, dat, als men daar een wandelstok plantte, er binnen 14 dagen dorens aan zouden zitten! Vooral in de moerassen zwermen de muskieten om je gezicht en handen, welke reeds bloeden van de dorens. De lucht van bloed maakt de „sarisis” (een soort horzels) fel, en ze vallen je met ware doodsverachting aan, ondanks je hopeloze pogingen om ze dood te slaan! Soms zeiden wij tegen elkaar: „en dat noemen de Groote Lui nu plezier”!

Het sporen van een rhinoceros is lang niet zoo gemakkelijk, als men zou denken, omdat het beest zoo groot en zwaar is. Op drogen grond en waar veel dorre bladeren liggen, vindt men slechts

vage afdrukken van de drie nagels, en soms zelfs niets! Op steenachtige plekken en in hoog of droog gras is het sporen bijna onmogelijk, en moet men verderop zoeken, waar het dier dat soort terrein weer verlaten heeft. De Inlanders zijn uitstekende speurders, niets ontsnapt hun scherpe oogen. Als kleine jongens hebben zij het sporen reeds geleerd bij het hoeden van karbouwen ... Soms blaast de rhinoceros een curieuze vloeistof uit zijn neusgaten. In het begin is die vloeistof helder met een ietwat roode tint: net als water, met een héél klein beetje wijn er in. Vrij spoedig wordt het echter troebel en vuil-oranjeachtig van kleur en lijkt dan op het speeksel van Inlanders, als zij sirih gepruimd hebben. Aan de kleurverandering zien de inlandsche jagers, hoe lang het geleden is, sedert het beest daar gewisseld is ...

Tegen half vijf 's morgens rinkelde mijn wekker. Haastig een kopje koffie en een bordje oatmeel, een khakihemd en pantalon aangeetrokken, en er op uit ... Nadat wij het sombere bosch binnengegaan waren, vonden wij al spoedig de versche sporen van twee rhinocerossen, een mannetje en een wijfje. Zij volgden een „galoer” (wildpad) langs de benedenhellingen van den Goenoeng Pajoeng. Men moet zich van zulk een wildpad niet te veel voorstellen! Slechts hier en daar is het open en lijkt iets op een pad. Na drie uren speuren begonnen er teekenen te komen, dat wij het wild naderden en werd de spanning grooter. Ik verwisselde de lichtere karabijn voor de zware 577 Express-buks. Kort daarna hoorde ik de twee dikhuiden in hun modderbad ploeteren en ging ik alleen verder, zoo min mogelijk lawaai makende, hoewel de rhino's geen scherp gehoor hebben. Hun reukvermogen is echter zeer scherp, wat spoedig daarna weer bleek. Met de uiterste inspanning mij zachtjes een weg banende door de ijselijke, vol met dorens bezette, salakjungle voelde ik ineens den wind in mijn nek ... en direct daarop hoorde ik een luid gesnuif, een geweldig gekraak ... de beide monsters sloegen op de vlucht! Zoo snel mogelijk er achterheen ... daar ze de steile berg-helling opklommen, gelukte het mij de snuivende beesten in te halen en zag ik even een stuk nek, waarop ik zonder aarzelen vuurde ... echter zonder resultaat! Geheel ademloos en druipende van de transpiratie, bereikte ik de plaats, waar ik het beest gezien had de sporen liepen dóór, geen druppel bloed! Bij nader onderzoek bleek ik een boom getroffen te hebben! Dat klinkt heel gek, maar in dicht bosch op een bewegend voorwerp, dat men moet volgen, schietende, gebeurt het dikwijls! De twee rhino's waren nu dóór en dóór ver-

schrikt en ik prepareerde mij op een lange vervolging. Na een oogenblik rusten ging ik kalmpjes, maar steady er achterheen. Gelukkig kwamen wij in iets vlakker terrein, afgewisseld door kleine moerasen. Na korten tijd liepen de twee rhino's verschillende kanten uit. Wij volgden het spoor van het mannetje, dat, met allerlei kronkels en richtingsveranderingen, dóór elkaar Oostwaarts leidde. Dus steeds verder van het kamp! ... Tegen twee uur 's middags werd het spoor verscher en was dubbele opmerkzaamheid noodig. Want de Inlanders beweren, dat een vervolgde rhinoceros met een omweg naar zijn spoor terugkeert, en dicht op zijde daarvan wacht, om zijn vervolgers onverwachts te kunnen aanvallen. Of dat waar is, durf ik niet te zeggen, maar wel begon het spoor allerlei vreemde kronkels te vertoonen. Plotseling hoorden wij een zwaar gekraak, niet ver van ons af aan den linkerkant; toen vóór ons uit; telkens weer in een andere richting. Waarschijnlijk had de rhinoceros ons geroken en chargeerde in verschillende richtingen om uit te vinden, waar wij waren. Het salakbosch was echter zeer dicht en wij zagen niets. De spanning werd intens! Voorzichtig vooruitkruipende in de richting van het geluid zag ik ineens het silhouet van kop en hals van het woedende dier, op ongeveer 10 m afstand. Snel aangelegd op den hals ... een donderende knal van de zware zwartkruit expressbuks ... door den rook heen zag ik het zware beest allerlei rare evoluties uitvoeren en hevig met den kop tegen den grond slaan! Gauw herhalende, kroop ik dichterbij en kon eindelijk weer een schot op den hals afgeven ... toch bleef het beest met den kop slaan, hoewel wat zwakker. Nòg een schot ... nog een, en toen was alles stil. Naderbij komende, zagen wij dat het een zeer mooie, groote rhino was, met korten, doch dikken hoorn".

Tot zoover dus een paar verhalen van „jachten”, die inderdaad op dien naam aanspraak mochten maken. Van geheel ander gehalte is zeker reeds het volgende geval, ons verteld door J. B. J. VAN DOREN (noot 134): „De jacht op deze dieren, die nu en dan op Java plaats heeft, is vermoeijend, gaat met gevaren gepaard en vereischt vele voorbereidselen, wanneer men dezelve met vrucht en genoegten wil doen en zich aan geen gevaar zoekt blootgesteld te zien”. Volgt de beschrijving van een jacht, gehouden vóór 1847, dicht bij het landhuis Ampel van den heer DEZENTJÉ (die de jacht organiseerde), 11 palen van Salatiga, op weg naar Djokjakarta: „... 200 Javanen, gedeeltelijk met pieken, anderen met snaphanen en eenige met buksen

gewapend, terwijl er een vijftigtal afgezonderd waren, bestemd om onze paarden aan de hand te nemen en onze spijzen en dranken te dragen. Ongeveer 6 uur ging de karavaan op marsch ... digt begroeid bosch tegen een bergrug. Toen wij verscheidene hoogten en een paar zeer diepe ravijnen over en doorgetrokken waren, konden wij niet langer te paard blijven, dewijl wij in de nabijheid van eene zeer diep liggende rivier kwamen ... Dezen bergrug overgetrokken zijnde, kwamen wij aan eenige hutten, bewoond door inlanders; wij vonden daar nog een dertigtal, die zich aan onzen stoet aansloten, en na omtrent 3 palen verder gekomen te zijn, waarschuwdten eenige onzer inlandsche togtgenooten, dat het thans tijd werd om op onze hoede te zijn, dewijl wij spoedig in de nabijheid van het spoor eens rhinoceros zouden komen, en te gelijkertijd ontwaarden wij een dier dikgebladerde gewelven, waarvan ik hiervoren gewag maakte (een soort rhinoceros-tunnel dus). Aan den ingang van dit gewelf maakten wij halt; nu trok het grootste gedeelte onder manschappen regts en links het woud in, ten einde door eenen grooten cirkel achter de plaats, waar zij veronderstelden dat de rhinoceros zich ophield, om te trekken. Eenige manschappen legerden zich dáár met onze paarden, anderen voorzien van patjols, marcheerden eenige schreden in het spoor en begonnen daar op afstanden van 15 à 20 passen, dwars in hetzelfde sleuven te graven, welke een en een halve voet breedte en twee voet diepte hadden. Dit geschied zijnde, namen wij, benevens de manschappen van snaphanen voorzien, plaats in de boomen, welke in de nabijheid van de voornoemde sleuven stonden; terwijl de manschappen, die achterom getrokken waren, op het sein door een geweerschot gegeven, een verschrikkelijk geschreeuw en gedruisch aanhieven, door het slaan met stokken tegen de boomen, waarop wij in de verte een geweldig gesnuif hoorden, en spoedig daarop volgde een wijfjes rhinoceros, die met haar jong eensklaps onder het schot voor een der gegraven sleuven stil stond, en met een verschrikkelijk geweld de boomen in het rond met haar horen trachtte te ontwortelen. Op een gegeven sein gingen 6 geweerschoten op deze dieren los, waarvan een kogel het jong deed ter neder zijgen. De moeder ziende dat haar jong gewond was en met den dood worstelde, werd woedend en verbrijzelde verscheidene boomstammen met haar horen; doch door het aanhoudend geweervuur, dat er op het dier gelost werd, ging het op de vlugt en liet ons zegepralend met haar jong. De jonge rhinoceros van het mannelijk geslacht kon op zijn hoogst 4 maanden oud zijn, vermits zijn horen

nog weinig zichtbaar en slechts eenen knobbel was. Hoewel de rhinoceros, eens op de vlucht gejaagd, niet ligt terug komt, konden wij echter, nu zij haar jong verloren had, er niet op vertrouwen en waren op onze hoede; doch na vruchteloos meer dan een uur gewacht te hebben zonder iets meer te hooren, lieten wij eenige manschappen met den jongen rhinoceros naar huis terugkeeren, en besloten meer oostwaarts te gaan, ten einde onzen marsch naar Solo voort te zetten".....

Dan nog een ander geval, dat natuurlijk met „jacht” nóg minder te maken heeft dan het voorgaande. Het is meer een tusschenform tusschen een wreede en akelige slachtpartij en een dierengevecht. Het bevat voor ons echter meerdere leerzame elementen en moet daarom zeer zeker hier worden opgenomen. Het is het verhaal, voor ons vastgelegd door een Anomiemus, van een „jacht”, gehouden in het Pekalongansche in November 1829, op uitnodiging van den Pangerang, regent van Batang (noot 126) :

„Eene groote uitgestrektheid gronds was omheind geworden, en gelukkig waren reeds 3 Rhinocerossen en 8 wilde Koebeesten op dit afgesloten terrein bij een gedreven; onverwijld had men de plaats met een sloot van 3 à 4 voeten diep en breed omringd, ten einde de Rhinocerossen te beletten de omheining door te breken; zijnde het bekend, dat de Rhinoceros, tegen wiens kracht nagenoeg niets bestand is, zich door eene sloot laat tegenhouden. Er waren van afstand tot afstand aan de omheining kleine bamboezen hutjes, 8 à 10 voeten van den grond geplaatst, waarop zich de jagers verdeelden. Aan de zuidzijde van de omheining bevonden zich duizenden van aanschouwers, welke uit de ver afgelegene dorpen waren te zamen gevloeid, om het schouwspel en het voordeel van deze jacht te genieten. Uit eigen beweging hadden honderden van Javanen tot de versterking der omheining en het uitgraven der sloot medegewerkt, alzoo zij zich ook een aandeel van den belangrijken buit beloofden. Op de hoogste boomen van het afgesloten terrein waren jagers geplaatst, en inlanders, welke door kleine vuurwerken in de bosschaadj en te werpen, het wild, hetwelk aldaar verscholen was, moesten opjagen. Zoodra wij ons op de aangewezen plaatsen begeeven hadden, hoorde men reeds het ontzettend geluid van den Rhinoceros, welke nabij onze zitplaats, door een klein bosch, nog voor ons oog verborgen was; maar door het gejoel der menigte en door het afschieten der vuurwerken, spoedig uit zijne schuilplaats te voorschijn

trad. De rhinoceros naderde ons langzaam, en ik ontveins niet, dat, op het eerste gezigt, mijne bezorgdheid zeer werd opgewekt en ik met wantrouwen mijn oog sloeg op de kleine sloot, welke onze zwakke bamboezen stellaadje, van onze vreeselijke tegenpartij scheidde. Wij lieten echter den rhinoceros naderen, en niet voor daar wij denzelfden goed onder het schot hadden, werden onze geweren op denzelfden losgebrand. Zulks bragt het thans woedend geworden dier aan het deinzen, terwijl het eene wonde aan den hals was toegebracht en de overige schoten in den kop gevallen waren. Wij hadden onze kogels half met tin gemengd, zoo dat dezelve op dien kleinen afstand goed doorgedrongen waren. Men zegt dat de rhinoceros alleen aan de buik, de oogen of in den omtrek der ooren kwetsbaar is. Ik heb echter voor in den kop twee met tin verharde kogels diep doorgedrongen gevonden. Op de huid van het ligchaam waren verscheidene kogels teruggeslagen, welke door gaten van nog geen halven duim diep werden aangetoond. De rhinoceros, welke nu in de westelijke bosschaadje van het jagtperk terug getreden was, ontmoette aldaar den troep wilde stieren, welke door denzelfden verjaagd wordende, met een verschrikkelijk geweld, blazende en snuivende langs de linie der jagers kwam henen snellen. De toegebrachte schoten deden 2 stieren vallen, en wonden verscheidene der zelve. De rhinoceros vervolgde de stieren tot in het midden van het jagtperk en ontmoette aldaar een tweede rhinoceros, welke van de oostzijde was komen opzetten. Alstoen had een geweldig gevecht tusschen deze twee verschrikkelijke kolossen plaats, waarvan wij alleen aanschouwers konden zijn. De afstand waarop de strijders zich van ons bevonden was te groot om denzelfden met den kogel eenig nadeel te kunnen toebrengen, en ik geloof, dat al had zulks mogelijk geweest, de vurigste jager zelfs, bij een dergelijk gezigt, zijn wapen zoude hebben nedergelegd, alsoo hij alhier in veiligheid, een verbazend en allereerzeldzaamst schouwspel genieten kon. Het gevecht was van korten duur, maar woedend. De kleinste rhinoceros, nader bevonden een wijfje te zijn, vlugtte met een zware wonde in den kop van haren geweldigen vervolger af; weinig tijd daarna vertoonde zij zich, met den derden rhinoceros voor onze zitplaats, en eenige welgerigte schoten deden haar dood op de plaats ter neder storten. De derde rhinoceros, die zwaar gewond werd, trachtte nu in zijn woede de omheining door te breken, zoodat wij eene lilla met schroot geladen, welke beneden ons geplaatst was, op denzelfden lieten losbranden, waardoor hij aan het wijken gebragt werd en de omheining woedend langs liep, maar door

de sloot en het geschreeuw der aanschouwers werd terug geschrikt, tot dat een schot uit een der boomen denzelven ook ter neder velde. De overblijvende rhinoceros, die nog woedend rondliep, ontmoette nu in het midden van het perk een wild zwijn, hetwelk door hem met verbazende kracht naar de hoogte werd geworpen, zoodat het zwijn dood weer neder plofte. De troep wilde stieren werd telkens door hem verjaagd, en in een aanval, zagen wij den rhinoceros eene wilde koe den ganschen buik openscheuren, zoodat het dier met uithangende ingewanden het jagtperk rondliep. De gewonde rhinoceros liet nu in het kleine bosch, hetwelk wij regt voor ons hadden, het vreesselijkst klaaggeluid hooren en spoedig zagen wij door de bewegingen der zwaarste boomstruiken, welke even als gras-halmen onder zijne treden neder bogen, dat hij weder op onze zit-plaats afkwam. Toevallig ontmoette hij de door ons gevelde wijfjes rhinoceros, welke met nieuwe woede door hem werd aangevallen en geheel het onderste boven gekeerd werd. Op hetzelfde tijdstip hadden wij gelegenheid weder verscheidene schoten op den reeds zoo zwaar gewonden aanvaller te lossen, dewelke hem zijne prooi en onze nabuurschap verlaten deden. Kortens tijd daarna vertoonde hij zich onder een der groote boomen aan de zuidzijde van het perk, waaruit een behendig inlandsch jager van Japara hem het doodelijk schot toebragt, hetwelk alzoo den laatsten en derden rhinoceros vallen deed. Het gejuich der menigte was alstoen zeer groot en honderden van Javanen traden nu van alle kanten in het jagtperk, om zich van hun aandeel van den rhinoceros te verzekeren. De onvoorzigtigen lieten zich zelf niet terugschrikken door de nog rondlopende en gewone wilde stieren, welke, wel is waar, afgemat in de digte struiken verscholen waren, maar toch van tijd tot tijd, onderling vechtende, het jagtperk doorhielden. Wij deden alles wat mogelijk was om de Javanen te beletten de rhinocerossen geheel te schenden, maar vruchteloos; dezelve waren in korten tijd van huid en vleesch beroofd en met veel moeite is het mij gelukt de koppen te mogen behouden" etc. ... Na nog te hebben verteld dat ook „van tijd tot tijd" de bantengs waren neergeschoten, besluit de schrijver: ... „en hiermede was onze jagt geëindigd, welke aan aanschouwers en deelnemers het levendigst genoegen verschaft had" (fig. 19).

Een zeer merkwaardig geval van „jacht" is ook het volgende, ons medegedeeld door BUFFON ³²⁷): „Nous avons au Cabinet du Roi

³²⁷) Oeuvres Complètes, Mamm., III, 1829, p. 424.

un foetus de rhinocéros, qui nous a été envoyé de l'île de Java, et qui a été tiré hors le corps de la mère; il est dit dans le mémoire qui accompagnait cet envoi, que 28 chasseurs s'étant assemblés pour attaquer ce rhinocéros, ils l'avaient d'abord suivi de loin pendant quelques jours, faisant de temps en temps marcher un ou deux hommes en avant, pour reconnaître la position de l'animal; que par ce moyen ils le surprirent endormi, s'en approchèrent en silence et de si près, qu'ils lui lâchèrent tous ensemble leurs 28 coups de fusil dans les parties inférieures du basventre". Ongeveer hetzelfde verhaal trof ik ook elders ³²⁸⁾, waar alleen niet gezegd wordt, dat het geldt voor Java of zelfs maar voor onze soort: „Het staal van Damascus, de sabels van Japan doorsnijden hunne huid niet; de werpspiesen en lansen kunnen haar niet doorboren; zij weerstaat zelfs de kogels van den snaphaan; de looden worden plat op het leder en het ijzer doordringt het niet geheel; de eenige doordringbare plaatsen zijn de buik, de oogen en de omtrek der ooren; ook volgen de jagers, in plaats van het dier van voren en staande aan te grijpen, hetzelfde op zijne schreden en wachten, om het te naderen, de uren af, dat het uitrust en inslaapt. Twintig of dertig jagers vereenigen zich, volgen hem soms eenige dagen op den voet, doende van tijd tot tijd een of twee vooruitgaan om de stelling van het dier te verkennen, tot zij hem in slaap vinden, gezamenlijk in stilte naderen, en te gelijk alle hunne roers tegen de onderdeelen van zijn buik lossen”.

Over de vroegere Inlandsche jacht te paard werd reeds in het voorgaande gesproken (ANDRASY). Ook VAN WEIDE (noot 175) bericht er in 1908 over: „De oude Javaansche jacht op badhaks, zooals de inlandsche grooten haar in praktijk brachten, is niet meer in zwang. Zij vond plaats te paard; men zocht het wild op en hadden de ruiters een badhak op de vlakke in het oog gekregen zoo verdeelden zij zich in twee partijen, en omsingelden het beest in wijden kring; alsdan naderde men het voorzichtig tot op korten afstand, waarop de jager die er toevallig achter kwam te staan, op den rhinolosrende, en trachtte hem met de klewang een der achterpezen door te snijden. Een tweede jager deed hetzelfde aan het andere been, en daarop werd de badhak doodgeschoten. Bij elken klewanghouw was het zaak zich door eene korte wending weer uit de voeten te maken: gelukte dit, dan had men op het logge dier, dat zich moeielijk

³²⁸⁾ Vaderl. Letteroef., 1814, II, p. 641 - 646.

kan omdraaien, een groot voordeel verkregen, doch struikelde of viel het paard bij die beweging, zoo bleef er niet veel hoop op redding over”.

H. MOUHOT ³²⁹⁾ beschrijft hoe een Inlandsch hoofd eens een rhinoceros doodde met behulp van een bamboe speer, die hij het dier in den bek stootte.

Het volgende vangbericht danken we aan JUNGHUHN: „Menigwerf wordt een rhinoceros in een dergelijken hollen weg gedood. In een steil gedeelte van den weg, ter plaatse waar het dier bij het op- of afklauteren het ligchaam regt uit moet strekken, zoodat de buik bijna over den grond sleept, bevestigen de Javanen sikkelvormige messen in den grond, die zij met mos en rijs bedekken. Komt nu een rhinoceros langs dien weg, dan rijt hij zich den buik aan den sikkel open en wordt een buit der Javanen, die zijn hoorn aan de Chineezen verkoopen”.

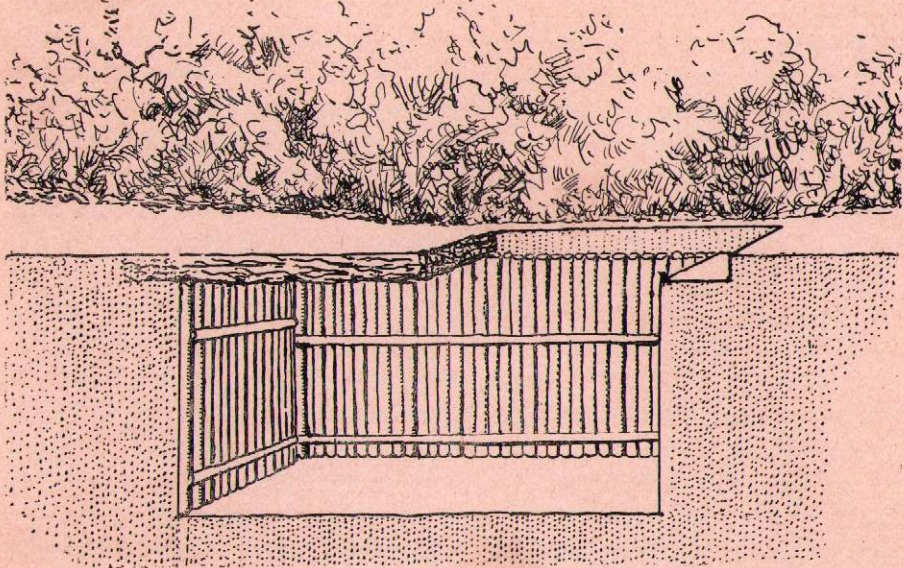

Fig. 20. Valkuil voor het levend vangen van een rhinoceros. De dekking van de kuil, bestaande uit in elkaar gevlochten takken, waarover wat grond, is voor de figuur gedeeltelijk weggenomen.

Vrij algemeen bekend is de manier van vangen dezer dieren in kuilen, vooral ook omdat men hier en daar in de bergen tot op den huidigen dag in de rhinocerospaden nog wel eens de restanten

³²⁹⁾ Travels in Indo-China, 1864, II, p. 147.

van zulke kuilen kan aantreffen. Een goede ooggetuige-beschrijving danken we aan P. P. ROORDA VAN EYSINGA (noot 118): „Om denzelven te vangen, zoekt de Javaan deszelfs drinkplaats op en graaft op het pad derwaarts eenen kuil in den vorm van een graf, doch van onderen spits toeloopende, legt er bamboes over heen, en dekt dat met aarde en riet of met gewassen, die langs dat pad groeijen, zoodanig, dat de slecht ziende rhinoceros zulks niet bemerkt en zijnen gewonen weg gaande, door het bamboes henen in den kuil voorover

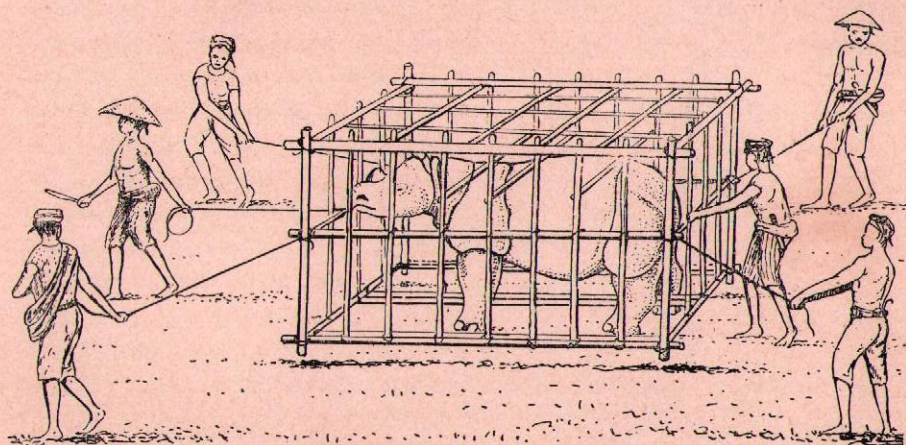

Fig. 21. „Zelftransport” van in een valkuil gevangen rhinoceros. De kooi wordt door het dier zelf op den rug gedragen. Door middel van de vijf rotans wordt richting gegeven. De zesde man, achter in het midden, dient om het dier tot loopen aan te sporen.

stort, waarin hij door zijne zwaarte dermate tusschen de spits toeloopende zijwanden beklemd wordt, dat hij zich niet kan verroeren, en in dien toestand van honger en woede sterft, ten zij men hem spoedig vastbinde, en de aarde op zijde van den kuil losgrave, om hem alzoo levend te vervoeren. In 1821 woonde de schrijver eene diergelijke uitgraving van een rhinoceros, in de nabijheid van Radja Mendala in de Preanger Regentschappen bij. Het dier was reeds aan verrotting onderhevig en zeer zwaar; de pooten hadden den omtrek van een tafelbord; de huid bewoog zich door de menigte zwarte wormen, die uit en in dezelve kropen en de lengte van een’ duim en de dikte van eenen pijpsteel hadden”.

Iets ingenieuzer is nog de methode, in 1905 op Malakka persoonlijk medegemaakt door O’HARA (noot 265). Hij beschrijft uitvoerig hoe daar voor een bepaald dier een rechthoekige vangkuil (oppervlakte 8×4 , diepte 6 voet) werd gegraven, waarvan de wan-

den (tegen ontsnappingsgevaar) geheel met hout werden bekleed (fig. 20). Toen het dier hierin was gevangen, werd het eerst een paar dagen zonder eten in de kuil gelaten ter kalmeering. Toen werd een losse kooi (van dezelfde maten), met één der smalle zijkanten open, aan de kop-zijde van de kuil daarnaast op den grond gezet en ver-

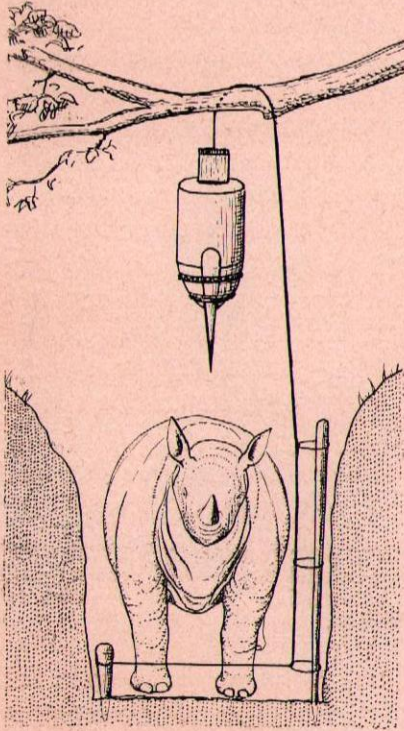

Fig. 22. Vallans of tetoembok, voor het dooden van een rhinoceros. De lanspunt moet na het vallen afbreken en in het lichaam van het dier blijven zitten. (Om praktische redenen werden in de figuur de lengte van blok en lans ingekort).

volgens de kuil zoo lang met grond bijgevuld tot het dier op den rand kon klimmen en daarmee tegelijk zijn kooi binnenstapte. Nog verder ging de vindingrijkheid der Maleiers toen ze vervolgens in den bodem van het hok zoodanige lengtespleten openden, dat het dier met zijn poten op den grond kwam te staan, vervolgens den kooi wat ophefchen en met dwarslatten op den rug van het dier lieten hangen. Aldus liep dit zelf in en met zijn kooi, geleid door 5 man, die met touwen de richting aangaven en een zesden man er achter ter „aanmoediging”, langs een vooraf opengekapt pad het bosch uit naar de rivier (fig. 21), waarvandaan het verdere transport plaats had per schip. Nog een andere uitvoerige beschrijving van dezelfde methode vinden we bij WRAY ³³⁰⁾, volgens wien „the catching and exporting of rhinoceros has been in the past, quite a regular trade ... now scarce”. Hij geeft als maten voor de kuil $10\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ voet oppervlakte en $8\frac{1}{2}$ voet diepte, zegt dat er 20 man meegaan aan de touwen en dat het op deze wijze mogelijk zou zijn met het dier in 3 dagen een afstand van 10 mijlen af te leggen. A. S. BICKMORE ³³¹⁾ beschrijft uit Bencoolen op Sumatra zulke kuilen, waarvan de zijwanden niet met hout waren bekleed: „the clay in which it is made is so slippery,

³³⁰⁾ Journ. Fed. Mal. Stat. Mus., I, 1905, p. 63.

³³¹⁾ Travels in the E. Ind. Arch., London, 1868, p. 495.

that he generally fails to extricate himself, and the natives then dispatch him with their spears". Intusschen vertelt NEWMAN ³³²⁾ dat bij het vangen van een Sumatraanschen rhinoceros in Britsch Indië te pas kwamen een 200 man en voor het zèlf-loopend transport 8 olifanten.

Van Midden Sumatra beschrijft tenslotte A. L. VAN HASSELT ³³³⁾ den „vallans” voor het dooden van olifanten, rhinocerossen en tapirs (zie ook onze schetsteekening, fig. 22). SNOUCK HURGRONJE ³³⁴⁾ noemt een overeenkomstig instrument, de „gedabohan”, als zijnde in gebruik in de Gajolanden voor het dooden van olifanten en rhinocerossen. Door den reeds eerder genoemden Conservator of Forests F. M. S. (noot 247) wordt dit instrument uit het Atjehsche afgebeeld onder den naam „tetumbok”. VAN STEENIS ³³⁵⁾ vond in de Gajolanden nog in 1937 een dergelijke vallans opgesteld. Hij vertelt er bij dat het dier, wanneer getroffen, gewoonlijk met den speerpunt in het lichaam wegloopt om een ellendigen, langzamen dood te sterven. „De kunst is om na verloop van weken, als de speer is verdwenen, het cadaver te zoeken ... Dit blijkt dan al vaak door tijgers, die op het stervende dier loeren, uit elkaar gerukt en de deelen naar alle kanten verspreid te zijn. Volgens zeggen van den pawang lukt het slechts in ongeveer 10 % de horen en hoeven van de gevallenen te bemachtigen. Panglima Moeda had er zelf in zijn leven ongeveer 15 gekregen, waaraan dus meer dan 100 dieren zijn opgeofferd”.

³³²⁾ The Zoologist, 2nd. Ser., VII, 1872, p. 3057.

³³³⁾ Midd.-Sumatra, III, I, 2, 1881, p. 59, Pl. 123.

³³⁴⁾ Het Gajoland en zijne Bewoners, Batavia, 1903, p. 360.

³³⁵⁾ Tijdschr. Kon. Ned. Aandr. Gen., LV, 1938, p. 788.

HOOFDSTUK IV.

G E L O O F.

Onze rhinoceros staat zoo merkwaardig sterk in het „teeken” van het „geloof”, dat ik meende een kort overzicht daarvan niet achterwege te mogen laten. Dit geloof vertoont zich hier overigens in tal van zeer uiteenlopende vormen. Allereerst wat betreft de eigenschappen, die worden toegeschreven aan diverse lichaamsdeelen.

Het meest bekend is wel de groote waarde van den hoorn. Men kan daaruit ten eerste drinkbekers maken, die een onfeilbaar middel vormen voor het aantoonen van vergiften. Doet men namelijk in zulk een beker wat vergiftigde drank, dan begint het vocht in dien beker aanstonds te schuimen (of springt de beker uit elkaar). Dat hier niet alleen sprake is van geruchten (d.w.z.: dat zulke bekers ook *inderdaad* werden vervaardigd) moge blijken uit Valentijn's opgave, dat ze „in Holland tot een grooten prijs verkocht” werden. „De groote, somtijds 't stuk van *f* 80 a 100. De Kleener *f* 50 a 60. De Kopkens na haare groote van *f* 12 a 18”. O.a. bevindt er zich een exemplaar in het Ethnografisch Museum te Mülhausen. Water, dat een nacht in zulk een beker heeft gestaan, geneest malaria. Stukjes van dienzelfden hoorn, gelegd op een slangebeet, op den steekwond van een schorpioen, e.d., zuigen het vergif op. Het stukje hoorn hecht zich zelfs vast aan de wond en laat niet los vóór en aler al het gif is opgezogen. Het stukje hoorn is later opnieuw te gebruiken, mits men het direct schoonmaakt door het te leggen in melk, die dan groen van kleur wordt. Tot poeder vermalen is het een middel tegen allerlei kwalen en ziekten, waaronder tuberculose en lepra en om ouden van dagen de krachten der jeugd terug te geven. Verwerkt tot, en gedragen als amulet, is de hoorn een onfeilbaar voorbehoedmiddel tegen allerlei ongelukken.

Van zeer groote waarde is ook de huid! Ik moge hier aanhalen wat P. KOLBE ³³⁰⁾ daarover schrijft: „Wat aanbelangt den huid, ik heb van een geleerd man vernomen, die vele jaren op Batavia in het Laboratorium Chymicum van de Illustre Compagnie heeft gedient, dat hy veeltijds van de Rhinoceros huid een kostbaar zout

³³⁰⁾ Naauk. en uitvoer. Beschrijv. v. d. Kaap de Goede Hoop, Amsterdam, 1727, p. 192.

heeft gemaakt, 't welk dat van hertshoorn, of een ander niets behoeven te wijken, waar mede hy wonderbare kuren gedaan, en zijne moeite rykelyk betaalt bekomen had. Hy is na Duitschland weder gekeert, en heeft onder andere fraayigheden waar van hy 'er verscheide soorten by zich had, een goede quantiteit van dit zout met zich genomen, waar van buiten twijffel menig Duitscher zal geprofiteert hebben, en daar door weder tot vorige gezondheid herstelt zijn". De Inlander maakte van de huid nog kroepoek, die zeer in trek was om te worden gebruikt bij bruiloftsfeesten.

Dan het bloed. Volgens EVANS is in Burma het eerste werk, na het bereiken van den geschoten rhinoceros, om zorgvuldig alle kogelgaatjes dicht te stoppen ten einde zoo weinig mogelijk van dit kostbare vocht verloren te laten gaan. FLOWER beschrijft het villen van een exemplaar voor het Siam Museum, in 1897. Voor dit villen meldden zich aanstonds tallooze gretige vrijwilligers, meest Siameesche vrouwen, „who in return for the work of removing the skin only wanted to have some of the blood. It was an extraordinary sight ... a crowd of women, mostly clad only in a „panung", smeared with blood from head to foot working away at the carcass with knives and fingers, little children collecting the blood in coconutshells and running off with it to their homes, and Siamese men hanging round trying to get any of the flesh they could". In zijn „*Materia Medica Animalium Indica* ³³⁷⁾ zegt HOOPER, dat in Moulmein het gedroogde bloed van onze soort door Burmans en Chineezen wordt gebruikt als een belangrijk medicijn onder den naam van Kyau thwe, prijs 1 rupee per tical.

A. R. W. KERKHOVEN schrijft: „Tusschen de slag tanden heeft de rhino twee kleine tandjes met stompe punten, welke soms nog door het tandvleesch bedekt blijven, en „menoer" of „menenoer" worden genoemd. Als men zulk een „menoer" in een ring zet, op de wijze van een brillant, en zóó, dat zij de huid raakt, dan heeft zij magische eigenschappen voor den persoon die den ring draagt. Niemand kan ooit boos op hem worden, zelfs al mocht hij hem uitschelden voor alles wat leelijk is. De Inlandsche hoofden stellen deze „menoers" zeer op prijs, en sommigen, met wie ik bevriend was, zeurden er net zoo lang om, totdat ik er hun een gaf".

RUMPHIUS ³³⁸⁾ schrijft verder nog onder het hoofd „Tygersteen": „Een ander dergelyke steen is eertyds gevonden in de hersenen van

³³⁷⁾ Journ. As. Soc. Bengal, N.S., VI, 1910, p. 518.

³³⁸⁾ D' Amboinsche Rariteitskamer, Amsterdam, 1741, p. 294.

een Renoster op Java, den welken zie beschreven in de werken van JACOBUS BONTIUS, in 't Maleitsch *Mestica abbadac* genaamt. Deze is bij de Maleijers in groote waarde, dewyl ze van den zelven een weinigje in water gewreeven inneemen tegens de veranderende koorts om dezelve door 't sweeten te verdryven". Etc.

Dergelijke meeningen leven blijkbaar in alle streken, waar de rhinoceros voorkomt. Ook voor Sumatra zegt HAZEWINKEL, dat „alles" medicijn is: de huid, het bloed, de onverteerde maaginhoud, inwendige deelen (vooral een embryo), sommige beenderen! SCHNEIDER maakte op Sumatra het kooken en verorberen van de „spinazieachtig uitzierende" maaginhoud door Chineezzen mede.

Een paar op Java gebruikelijke Chineesche namen voor zulke badak-obats zijn Sie Kok Sze, Say Goe Phwee en Say Kak ³³⁹⁾. (In hetzelfde blad lezen we dat er in 1938 een rondschrjven uitging van den Procureur-generaal, gericht aan de gouverneurs en residenten, betreffende het instellen van een onderzoek naar de samenstelling van sommige door Chineesche apotheken vervaardigde geneesmiddelen. Het ging hierbij speciaal om de badak-medicijnen en de bedoeling was om langs dezen weg op het spoor te komen van nog voorkomende strooperijen en van de stroopers).

Intusschen blijken zulke gelovigheden zich geenszins alleen maar te beperken tot de „onontwikkelden" onder de Chineezzen en Inlanders, ook sommige „ontwikkelde" Europeanen gaven, zelfs tot in vrij laten tijd, blijk van geloof aan deze wonderverhalen. F. A. ULMER bericht ³⁴⁰⁾ dat zich in het American Museum of Natural History te New-York een hoorn bevindt van *Rh. unicornis* „with its tip missing ... The tip was ground into powder and used in a last effort to save the dying Pope GREGORY XIII". Er waren ook personen die „bewijzen" meenden te kunnen aanvoeren of die een zoogenaamd „wetenschappelijke" verklaring van de goede uitwerking gaven. Zoo schreef P. W. HOFLAND ³⁴¹⁾: „Ik moet U eenige buitengewone uitwerkselen mededeelen van den Rhinoceroshoorn ... tegen slangenbeten ... door kleine stukjes hoorn 2 of 3 minuten in azijn te leggen en dan op de wond te doen. Ik heb dit experiment bij 5 personen toegepast, die door slangen gebeten waren, te Taloon, Kraton en Winogan, en ze binnen een half uur volkomen genezen. Te Kraton was een koeli door een slang gebeten in een zijner vingers,

³³⁹⁾ Het Nieuwsbl. v. Buitenzorg & Omstr., 22-VIII-1938.

³⁴⁰⁾ Fauna, III, 1941, p. 6.

³⁴¹⁾ Tijdschr. Ned. Indië, VIII, 4, 1846, p. 110-111.

het was in den nacht, en voor men den heer BAUMGARTEN gewekt had, bevond de arme man zich in eenen stervenden toestand. Onmiddellijk wendde de heer B. den hoorn toe, op de wijze zoo als boven gezegd, en in een half uur was de gewonde geheel hersteld ... Gij behoeft de plaats, waar de slang gebeten heeft, niet te wrijven; leg de hoorn zelfs eenigszins daarvan verwijderd, en hij trekt onwillekeurig naar die plaats toe". (Hoezeer zulk een „verwonderlijk snel" en algeheel herstel, ook na den beet door Proteroglyphe slangen (de allergevaarlijkste *Naja*- en *Bungarus*-soorten, in tegenstelling met de Adders), *van zelf* plaats heeft in die gevallen, waarin de beet niet doodelijk was, wordt beschreven door G. W. KIEWIET DE JONGE ³⁴²). Overigens blijkt in het aangehaalde geval niets over de soort en dus werkelijke gevaarlijkheid der betrokken slangen). VAN HIEN ³⁴³) noemt in 1896 het melkachtig vocht dat verkregen wordt door wrijven van den hoorn op een zachten steen met een weinig water, een „beproefd" middel tegen slange- en dollemondsbeten, alsmede tegen alle plantaardige vergiften. De arts Dr. C. L. VAN DER BURG ³⁴⁴) schrijft: „Misschien is dit (de werking van den hoorn tegen slangebeet) te verklaren uit de zeer sterke opzuigende kracht, die de verschillende haarbuisjes van den hoorn vertoonen als hij met vocht in aanraking komt. Zulk een schijfje kan misschien bij versehe verwondingen eenigszins nuttig zijn door het opzuigen van het bloed en daarmede van het uitgestorte vergift". In het Receptenboek van Mevrouw J. KLOPPENBURG-VERSTEEGH ³⁴⁵) vindt men ook rhinoceroshoorn opgenomen: „Twee theelepels rhinoceroshoorn tot poeder geschaafd, een flinke handvol daoen gagan met twee splitglazen koud water opzetten en tot op de helft verkoken. Het gefiltreerde aftreksel wordt in een dag uitgedronken, dagelijks versch gemaakt en ingenomen tot de patient geheel genezen is" (!).

Er worden ook daadwerkelijke proeven met negatief resultaat vermeld, bijvoorbeeld door VAN HASSELT ³⁴⁶) en door THEPASS ³⁴⁷) (bij honden). MANDT ³⁴⁸) kende aan het middel alleen „suggestieve waarde" toe, daar de capillariteit volgens hem te gering is om in

³⁴²) In: Ouwens, De voorn. Gifslangen van N.O.I., Leiden, 1916, p. 8.

³⁴³) De Jav. Geestenwereld, II, 1896, p. 33.

³⁴⁴) De Geneesheer in Ned. Indië, Batavia, 1885, III, p. 211.

³⁴⁵) Wenken & Raadgev. betreff. het Gebruik v. Ind. Planten, enz., 1e dr., 1911, p. 297, 4e dr., 1934, p. 329.

³⁴⁶) Versl. & Meded. Koninkl. Akad. Wetensch., XII, 1861, p. 130.

³⁴⁷) Geneesk. Tijdschr. Ned. Ind., IX, 1862, p. 565.

³⁴⁸) Geneesk. Tijdschr. Ned. Ind., V, 1857, p. 959.

aanmerking te komen. J. KREEMER ³⁴⁹⁾ tenslotte, die al evenmin de kwestie ernstig neemt, zegt: „Misschien is hierbij ook te denken aan de transmigratie-idée; aan het denkbeeld namelijk, dat de hoorn, die zelf een naar buiten groeiende kracht bezit, dat vermogen zal overdragen op het in het lichaam gedrongen gif ... Toch is de veelzijdige toepassing van dit middel en van de hoorns ook van andere dieren (buffels, runderen, herten enz.) in velerlei ziektegevallen, waarbij van vergiftiging of bloeding geen sprake is, hiermede niet verklaard”. Persoonlijk meen ik den grond voor het geloof in dit en dergelijke wondermiddeltjes tegen slangebeet te mogen zoeken, ten deele in de „verwonderlijk snelle” (KIEWIET DE JONGE) algeheele genezing die er (van zèlf) kan optreden na niet-dodelijke beten van gevaarlijke gifslangen, anderdeels in het feit dat door de bevolking zoo vele onschadelijke slangensoorten hardnekkig voor giftig worden gehouden en vooral dān het wondermiddel natuurlijk steeds een onfeilbare uitwerking vertoont! ³⁵⁰⁾.

Thans nog een aantal gelovigheden en wonderverhalen van geheel anderen aard.

J. W. VOGELS (noot 208) schrijft: „Nechts dem Tyger findet man auff Sumatra viele Rhinocer-Thier oder Nasen-Hörner, welche insgemein nicht weit vom Tyger und hingegen diese nicht weit von jenen sich zu entfernen pflegen, aus folgenden Ursachen: Das Tyger-thier, welches alles geitzig in sich schlucket, und mehr Fleisch frisset, wie aus vorerzehltē Exempel erhellet, als sein Magen verdauen kan, suchet in dem Mist des Rhinoceros seine Medicin, und curiret dadurch den verderbten Magen”. Q. M. R. VER HUELL ³⁵¹⁾ schrijft van Telaga Warna, Poentjak, 1818: „Het uitwerpsel van den rhinoceros baarde ons evenwel ongerustheid, daar de tijger het gretig op zoekt en inzwelgt. Steeds verhit door bloeddorstigheid is het den tijger door den alwijzen Schepper ingegeven om den drek van den rhinoceros tot een afdrijvend middel te gebruiken”. Nog anderen: „Men houd het daar voor, dat de Rhinoceros en de Tyger malkander sonderlingh-seer toegeneegen zijn” etc.

Van Burma verhaalt EVANS, dat „they are credited with not only stamping out, but even devouring fire”.

³⁴⁹⁾ Bijdr. Taal-, Land- en Volkenk. Ned. Ind., LXX, 1914, p. 77, waar ook nog eenige andere, hier niet geciteerde, literatuuropgaven over hetzelfde onderwerp.

³⁵⁰⁾ Verg. Kopstein, De Jav. Gifslangen. Batavia, 1930, p. 46.

³⁵¹⁾ Herinn. v. eene Reis n.d. Oost-Indiën, Haarlem, II, 1836, p. 125.

P. P. ROORDA VAN EYSINGA schrijft: „Onder de Javaansche jagers zijn er, die zeggen, dat zij dikwerf gezien hebben, dat er op den rug van den rhinoceros, dien zij niet konden vangen, eene schoone vrouw zat, die zij voor den Satan houden, en die hen zoodanig verzwakte, dat zij zich niet konden bewegen, terwijl sommige hunner makkers door zoodanigen rhinoceros waren verscheurd geworden”.

MAXWELL zegt nog van het reeds vroeger besproken Pinjih-exemplaar, dat dit was „kramat, that is to say, the Malays credited it with supernatural powers and imagined it to be protected against all danger by a guardian spirit. If often happens that an animal which attaches itself to one locality, and establishes a reputation for daring and cunning, and which is fortunate enough to escape a few ill-directed bullets, comes in a few years to be considered kramat, and is in many cases imagined to be a reincarnation of a deceased celebrity”. Volgens HAZEWINKEL beschouwt men ook op Sumatra deze dieren wel als min of meer heilig. Voegen we hier ten slotte nog aan toe een herinnering aan het bericht van GELPKE over het Noesa-kambangan exemplaar, dat door de bevolking werd aangeduid met den naam „Karta dupo”, omdat in hem de ziel zou zijn gevaren van een zekeren Inlander, die bij het plukken van vogelnestjes was verongelukt, dan hebben we daarmee zeker een indrukwekkend geloofsgeheel verkregen, dat vermoedelijk nog geenszins aanspraak zou mogen maken op volledigheid. Dat speciaal de rhinoceros in dit opzicht zoo rijkelijk bedacht is, vindt wel een verklaring in de grootte en het „voorwereldlijk” uiterlijk van het dier. Er moet echter op worden gewezen, dat *D. sumatrensis* over het algemeen een beduidend mindere belangstelling schijnt te genieten. (Toch moge in dit verband, bijvoorbeeld, worden verwezen naar berichten als die van H. F. TILLEMA ³⁵²), E. BANKS ³⁵³) en A. W. NIEUWENHUIS ³⁵⁴).

Na al het voorgaande, wijzende op de ruime mate van gelovigheid waarover de mensch nu eenmaal beschikt, was ik ten slotte toch nog verwonderd bij het kennismaken van een brief, in 1852 verzonden aan den Gouverneur-Generaal, door Anak Agong Gede Karang Assem, vorst van Bali Selaparang (Lombok), behelzende

³⁵²) Apo-Kajan, een Filmreis naar en door C.-Borneo, Amsterdam, 1938, p. 45.

³⁵³) Journ. Mal. Br. R. A. S., IX, 1931, p. 20.

³⁵⁴) In Centr. Borneo, II, Leiden, 1900, p. 67.

het verzoek hem te willen helpen aan een levenden rhinoceros om dezen, „volgens het Balisch gebruik”, te offeren op een godsdienstig feest, dat in 1854 aldaar zou worden gehouden. Allereerst zou uit dit speciale verzoek kunnen volgen dat ons dier dus ook zijn plaats had gevonden in het een of andere meer „officieele” geloof (iets waarvoor ik nog geen andere aanwijzingen had gevonden), terwijl het vooral verwondert dat zoiets dan juist moet blijken van Bali/Lombok, een gebied waar het dier nooit is voorgekomen. De bedoelde brief ³⁵⁵) moge hier in vertaling worden weergegeven:

„Ik doe mijnen doorluchtigen vriend dit geschrift geworden, om hem mede te deelen, dat ik, volgens het Balisch gebruik, een godsdienstig feest wil geven, genaamd Pantja Ikanja. Indien er niets tusschenbeide komt, zal hetzelve in de maand Julij van het aanstaande jaar 1854 een aanvang nemen. Daarbij echter moet een rhinoceros geslagt worden, doch in het gansche gebied van Bali Selaparang is geen rhinoceros te krijgen, terwijl er zich wel bevinden in het gebied van Batavia. Daarom verzoek ik dringend mijnen doorluchtigen vriend mij wel de vriendschap te willen bewijzen, om eenen levenden rhinoceros voor mij te doen zoeken. Indien op den last van mijnen doorluchtigen vriend het mogt gelukken eenen levenden rhinoceros voor mij te vangen, dan verzoek ik slechts, dat mij zulks geschreven worde en dan hoop ik tevens dat mijn doorluchtige vriend mij zal willen bijstaan, door denzelfden naar Bali Selaparang te doen overbrengen, om aan mij overgegeven te worden, want mijn doorluchtige vriend wete, dat ik in Bali Selaparang geen schip noch schoener bezit. Wijders verzoek ik mijnen doorluchtigen vriend, om, wanneer die rhinoceros gelukkig op Bali Selaparang zal zijn aangekomen, mij den behoorlijken prijs daarvan te willen opgeven, dan zal ik dien aan mijnen doorluchtigen vriend betalen. Ten slotte voeg ik hierbij mijne veelvuldige groeten aan mijnen doorluchtigen vriend. Geschreven in mijn paleis te Mataram, den 3en October 1852”.

(Naar te lezen is in een ander stuk, van 24 Mei 1853, werd er inderdaad in de Preanger een exemplaar bemachtigd (nog jong, „ruim 3 voet hoog en zoolang als een paard”) en vervoerd naar Buitenzorg, voor welk transport werd betaald f 130.45. Den Directeur van Producten en Civiele Magazijnen werd opgedragen voor de verzending naar Lombok te zorgen. Noch deze Directeur, noch ook de Residenten van Batavia en Soerabaja slaagden er echter in

³⁵⁵) MS., in Landsarchief, Batavia.

scheepsruimte voor het dier te vinden „niettegenstaande alle aangewende pogingen en herhaalde annonces in stedelijke weekbladen” (en in de Javasche Courant). Slechts één hadji meldde zich aan, doch vroeg voor zijn moeite het bedrag van *f* 1500.— Ten slotte werd de Lomboksche vorst uitgenoodigd om zèlf een schip te zenden. Dit gebeurde en op 16 Augustus 1854 bericht de Resident van Batavia aan den Gouverneur-Generaal dat „voor de afgifte van den Rhinoceros almede de noodige zorg is gedragen”. Op 21 Augustus daaropvolgend echter schrijft hij nader dat het dier „drie dagen nadat het beest door mij naar boord van den schoener Tyro was afgezonden, gestorven” is).

HOOFDSTUK V.

ECONOMISCHE BESCHOUWINGEN.

Buiten de, in het vorige hoofdstuk onder het opschrift „Geloof” genoemde, zoogenáámde nuttige eigenschappen van het dier, zijn er ook een paar iets meer „reëele” zoodanige op te noemen. Het is COUPERUS (noot 162), die zegt, dat de *hoektanden* van ons dier, waarvan het weefsel zeer fijn en dicht is, bijzonder geschikt zijn om er handvatsels van te maken voor jachtmessen en dolken, alsook voor voorsnijdmessen en -vorken. Natuurlijk is deze kwestie verder toch zonder de minste werkelijke beteekenis te achten en er is mij ook geen enkel ander bericht over eenige ivoor-waarde der tanden van onze soort bekend — dit in tegenstelling met de Afrikaansche soorten, waarvan, volgens V. E. GRIMLEY ³⁵⁶⁾, op de Londensche ivoor-veilingen nog heden ten dage tanden worden verkocht. In Afrika schijnt de *huid* van daar voorkomende rhinocerossen een bijzondere waarde te hebben voor het vervaardigen van schilden, riemen, strikken en zweepen; voor onze soort wordt het maken van zweepen uit de huid door Chineezen alleen gemeld door MULLER. Ten slotte moet hier nog worden gezegd dat van de jagers, die het *vleesch* van ons dier geproefd hebben, de meeste het er over eens zijn, dat dit zeer goed is (in het bijzonder de lever en de tong). Tellen we de geldswaarde der genoemde „voordeelen” bij elkaar op, dan moeten we natuurlijk erkennen, dat de som er van absoluut niet boven het nulpunt uitkomt!

Daarnaast moeten dan eenige *nadeelen* worden opgesomd, zij het ook dat deze slechts golden in de tijden toen het dier nog een ruime verspreiding had! Tal van auteurs wezen met nadruk op zijn schadelijkheid voor sommige kultuurgewassen. Zoo zegt HORSFIELD: „Often occasions serious injury to the plantations of coffee and pepper, which are laid out im the fertile districts selected for its retreats”. S. MULLER: „Uit hoofde der schade welke dit dier in afgelegene bergachtige streken aan het nieuwe plantsoen, vooral in jonge koffij- en indigoplantaadjen, in de theetuinen enz. veroorzaakt, al ware het slechts door zijnen alles verpletterenden loggen tred, heeft het Gouvernement eene belooning van 16 gulden uitge-

³⁵⁶⁾ Chamber's Journ., London, April 1938.

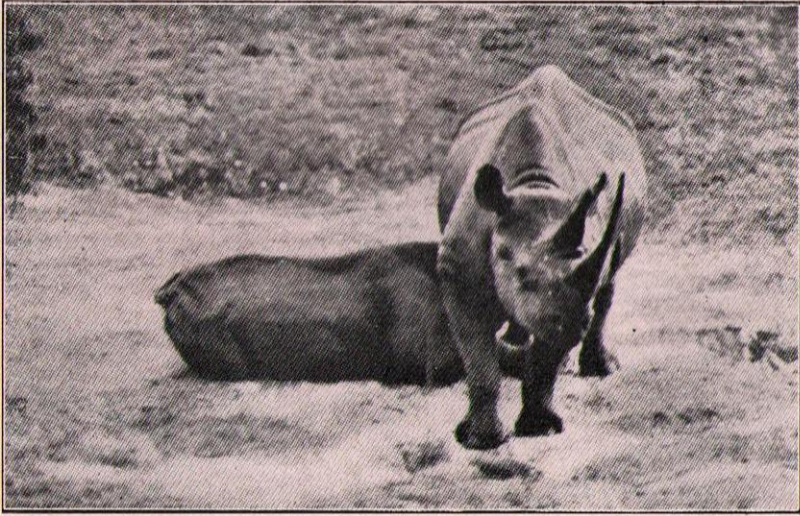

Foto Illustrated Sporting and Dramatic News, 1938.

Fig. 23. *Diceros bicornis*. Zwarte Rhinoceros van Afrika, moeder met jong. Het reeds zeer groote jong ligt geknield op den grond om bij de moeder te zuigen.

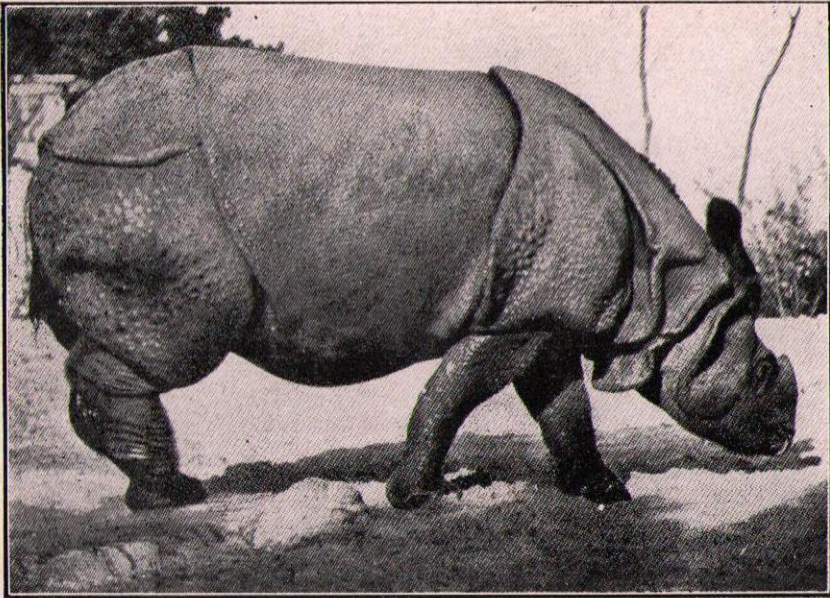

Foto Illustrierte Zeitung, 1938.

Fig. 24. *Rhinoceros unicornis*, Groote Eenhoornige Neushoorn uit Britsch Indië. Exemplaar dat in 1930 door HAGENBECK werd gekocht voor 60.000 mark.

loofd voor elken rhinoceros, die door de inlanders gedood wordt". Bij DE WILDE (1830) vinden we, onder zijn beschrijving van den „Aanleg van koffietuinen", het volgende: „Nadat de grond behoorlijk is afgemeten, wordt dezelve met eene heg of omheining van bamboeriet omzet, waar langs, met het begin van den regentijd, het een of ander heestergewas geplant wordt. Op de vlakke gronden immers, en op de berggronden, waar zulks doenlijk is, wordt nu, buiten om gemelde bamboesheining, en 3 a 4 voeten daaraf, eene sloot gegraven, van 3 a 4 voeten breed en 2 a 3 voeten diep. Op de vlakte wordt dit veelal gedaan om den rhinoceros uit de tuinen te houden, die op de bast van den jongen dadaboom azende, in ééne nacht een plantaadje van groote uitgestrektheid vernielen en vertrappen kan. De heg van Bamboes loopen deze kolossale dieren omver, maar voor eene parigie of sloot, van welke geringe breedte ook, blijven zij staan". P. P. ROORDA VAN EYSINGA zegt in 1841: „Voor tuinen en velden is dit logge veelvretende dier, dat dagelijks 200 pond voedsel noodig heeft, zeer verderfelijk". VAN GORKOM's berichten (1864 - 70) over beduidende schade in de Gouvernements kina-aanplantingen werden boven reeds geciteerd. COUPERUS schrijft (1887): „Ils font quelquefois des dégâts dans les plantations de café et de quinquina, en mengeant les sciens et les jeunes branches, mais ils y causent plus de damage en renversant les arbres". Ik herinner hier ook nog eens aan de mededeeling van RAFFLES, die in 1817 van de wilde zwijnen zegt dat deze waren „the most destructive animals, next to the rhinoceros", en aan de Gouvernementspremie van 10 rijksdaalders, die er in 1747 werd ingesteld op het dooden van een rhinoceros. Ook van buiten Java vinden we enkele soortgelijke berichten. Zoo schrijft bijvoorbeeld WOODS: „Being a large and powerful beast, and happening to be very fond of cultivated plants, such as the coffee and the pepper vine, it is apt to burst its way into the plantations, and to do considerable damage before it returns to its forest home", en HAZEWINKEL: „Op de ladingen heeft hij het vooral gemunt op bladeren van ananas, tjem-pedak en op de mais".

We moeten uit dit alles wel concludeeren dat de schade door den rhinoceros aangebracht in de tijden van zijn veelvuldig voorkomen niet geheel zonder beteekenis was. Stellen we ons intusschen voor onze economische beschouwingen op het standpunt van het tegenwoordige, dan kunnen we natuurlijk ook deze schade momenteel gelijk nul noemen. Waarmee we dan tevens voor het nut en

de schade een zeker „evenwicht” hebben bereikt en tot zekeren grens over dit onderwerp zijn uitgepraat.

Ik meen echter mijn oorspronkelijken opzet van dit geheele opstel (namelijk het te beëindigen met een pleidooi ten gunste van de bescherming van het dier) in zooverre te moeten wijzigen, dat ik dit pleidooi als zoodanig maar in de pen zal houden en alleen een enkele opmerking in die richting maken onder dit hoofdstuk over de „Economische verhoudingen” met betrekking tot onze diersoort. Want, goed beschouwd, is toch het vraagstuk van de bescherming, zoowel in dit als in de meeste andere gevallen, eigenlijk *niets* anders dan een kwestie van geld! De wensch en de goede wil zullen stellig bij niemand ontbreken. De vraag is alléén: hoe aan het benoodigde geld te komen? Ik durf mij niet te wagen aan een berekening van de kosten, die een afdoende en in alle opzichten *doeltreffende* bescherming en „*inrichting*” van het natuurmonument Oedjoeng Koelon voor den rhinoceros zouden meebrengen. Ik vermoed echter dat een uitgaven-totaal van f 5.000 per jaar eer te weinig dan te veel zou zijn.

Ik wijs er hier nogmaals op dat het mijn wensch zou zijn niet alleen maar „de stroopers weg te houden” en vèrder het tot zulk een minimale sterkte teruggebrachte dier tòch maar aan zijn lot over te laten, maar dat ik zou wenschen dat hier een zeer *actieve* aankweek ter hand zou worden genomen. Over de vóórdeelen van zulk een nauwkeurig geleid „kweek”-systeem, boven dat van een „overlaten aan het gelukkig toeval” in het wild, en dat nog wel in één zeer beperkt gebied, zullen, naar ik geloof, de meeningen der deskundigen niet verschillen. Indien wèl, dan is dit zeker een punt dat een grondige discussie waard is. Ik persoonlijk denk hier ten zeerste aan de meest echte *dierentuïn*-kweek en wel, om te beginnen, in den Soerabajaschen *dierentuïn* (waarbij, naar ik geloof, het iets afwijkende klimaat, zoo noodig, vrij gemakkelijk ware te verhelpen). Na grondige voorbereiding waren een paar exemplaren uit Oedjoeng Koelon te vangen en naar Soerabaja (of Bandoeng) over te brengen. Dat bovendien op deze wijze deze „laatsten der vóórwereldlijken” onder de oogen van een groot publiek zouden komen, ware een bijkomstig, maar zeer te waardeeren voordeel! Mocht *dierentuïn*-kweek mogelijk blijken — en er is niet de minste reden om dit à priori te verwerpen — dan ware wellicht met één slag het gevaar voor het uitsterven van de soort bezworen!

Natuurlijk kunnen en moeten we trachten om, náást dezen dieren-fok, óók den aanwas in het reservaat te bevorderen. Het zou echter niet goed zijn zich uitsluitend tot dit laatste te bepalen. Want:

1. zouden we ons toch wel zéér graag willen bevrijden uit den tegenwoordigen toestand waarbij namelijk „alles op één kaart” staat! Eén enkele besmettelijke ziekte in het reservaat zou tevens *het einde van alles* kunnen beteekenen;

2. mocht de aanwas in het reservaat *goed* lukken, dan zou daar al spoedig het „maximum” bereikt zijn (technischer uitgedrukt: de „evenwichts”-toestand, zooals de natuur dien wenscht en zooals wij dien niet (althans niet zonder risico's!) kunnen of mogen overschrijden). Men zou dan dus krijgen het zeer te betreuren geval dat de natuurlijke „overmaat” in voortplanting, die de natuur steeds te zien geeft, er te gronde zou moeten gaan;

3. vooronderstellen we daarentegen dat de bescherming in het reservaat *niet* het gewenschte resultaat zou afwerpen ... dan wordt het ons eerst recht duidelijk hoezeer we het later zouden betreuren niet te hebben getracht ook nog op een andere wijze de soort te redden!

De ervaring nu heeft ons wel geleerd dat het moeilijk kan zijn sommige (in de oogen van den hartstochtelijken beschermer wellicht gering lijkende) bedragen los te krijgen. Het is daarom dat we de vraag moeten overwegen of er geen mogelijkheid zou bestaan dat we in onze op te stellen „begrotingen”, náást de uitgaven, óók eenige inkomsten zouden kunnen opnemen. En dan komt het mij voor dat er hier stellig „kansen” aanwezig zijn. Want na al het voorafgaande ontkennen van eenige economische beteekenis, moeten we er ten slotte toch op wijzen dat *de rhinoceros zèlf is een dier met een zeer groote handelswaarde!* Er zou, indien voldoende dieren beschikbaar waren, zeker verkoop kunnen plaats vinden! En wel voor verschillende doeleinden, zoowel levend als dood. Ik noem:

1. Levend. Voor dieren-tuinen. Het is zeker dat het bezit van een pantser-rhinoceros voor elken dieren-tuin van „standing” steeds één der aller-grootste desiderata vormt! De prijzen, die voor deze dieren tegenwoordig gebruikelijk zijn, zijn mij niet nauwkeurig bekend. Ik wil echter opnoemen een paar bedragen, die werden betaald, hetzij lang geleden, hetzij voor andere soorten. Van *sondaicus* werd reeds eerder (noot 151) vermeld de prijs van £ 800.—, in 1874 door de Zoological Society of London betaald voor een Java exemplaar. Voor 1905 gelden de prijzen, eveneens voor een *sondaicus*, vermeld

door O'HARA (noot 265): verkocht te Pinang voor 200 dollars, te Singapore voor 500 dollars en te Madras voor Rs. 1500. De hierna volgende prijzen golden voor *unicornis*. In 1856 kocht de Schönbrunner diergaande een zeer jong dier voor 4000 fl., in 1884 kocht Artis te Amsterdam een halfwassen exemplaar voor 4710 gld. en in 1874 verkreeg de Berlijnsche dierentuin een jong paar voor 8000 Thaler. Verder is er dan nog de prijs, die genoemd wordt ³⁵⁷⁾ als door HAGENBECK in 1930 betaald voor een halfwassen *unicornis*, gekocht uit privaatbezit in Nepal. Deze bedroeg 60.000 Mark! „Dieser Preis dürfte wohl der höchste sein, der bisher für ein seltenes Geschöpf fremder Länder gezahlt wurde”. Bij een foto van (zeer waarschijnlijk) hetzelfde dier in HAGENBECK's Tierpark schrijft A. MERWICK ³⁵⁸⁾ dat dit „das einzige Exemplar seiner Gattung in Europa” is! (fig. 24). Dan vermeldt HORNADAY ³⁵⁹⁾ dat hem omstreeks 1885 te Singapore o.a. werden aangeboden de navolgende levende dieren tegen de er achter genoemde prijzen in dollars: „a fine tiger (150), baby oranges (20 - 30), a fine pair of proboscis monkeys (100), a pair of fullgrown tapirs (100), manis and slow lemurs (2), and a rhinoceros (soort?, vermoedelijk *D. sumatrensis*) (250)”. En ten laatste schreef in 1927 de medewerker over natuurbescherming van de Nieuwe Rotterdamsche Courant ³⁶⁰⁾ dat de te Palembang gevestigde vertegenwoordiger van HAGENBECK „onder meer de volgende prijzen berekent: voor jonge olifanten 600 - 1000 gld., voor tijgers 100 - 200, voor jonge neushoorns 1200 - 1600 gld”.

2. Dood. Voor musea. Om dit te staven zij verwezen naar de publicatie van BARBOUR & ALLEN (noot 281), speciaal handelend over dezen rhinoceros. En verder ter voldoening aan de vraag, die er bestaat naar den hoorn en andere deelen als gevolg van het bovenbehandelde geloof.

Het is wel onnoodig te zeggen, dat deze punten (het maken van „winst”) hier niet worden genoemd als het eigenlijke „doel”, doch slechts als een middel, dat ons misschien zou kunnen helpen om dat doel (instandhouding van de soort) te bereiken. Maar tegelijk wil ik er op wijzen, dat zoowèl het voorzien van dierentuinen, alsook dat van musea met zulk kostbaar materiaal op zich zelf onder de verdienstelijke verrichtingen zouden behooren!

³⁵⁷⁾ Die Umschau, XXXIV, 1930, p. 887.

³⁵⁸⁾ Illustr. Zeitung, 6 Okt. 1938, p. 460.

³⁵⁹⁾ Two Years in the Jungle, London, 1885, p. 298.

³⁶⁰⁾ N. Rotterd. Courant, 3 Juli 1927.

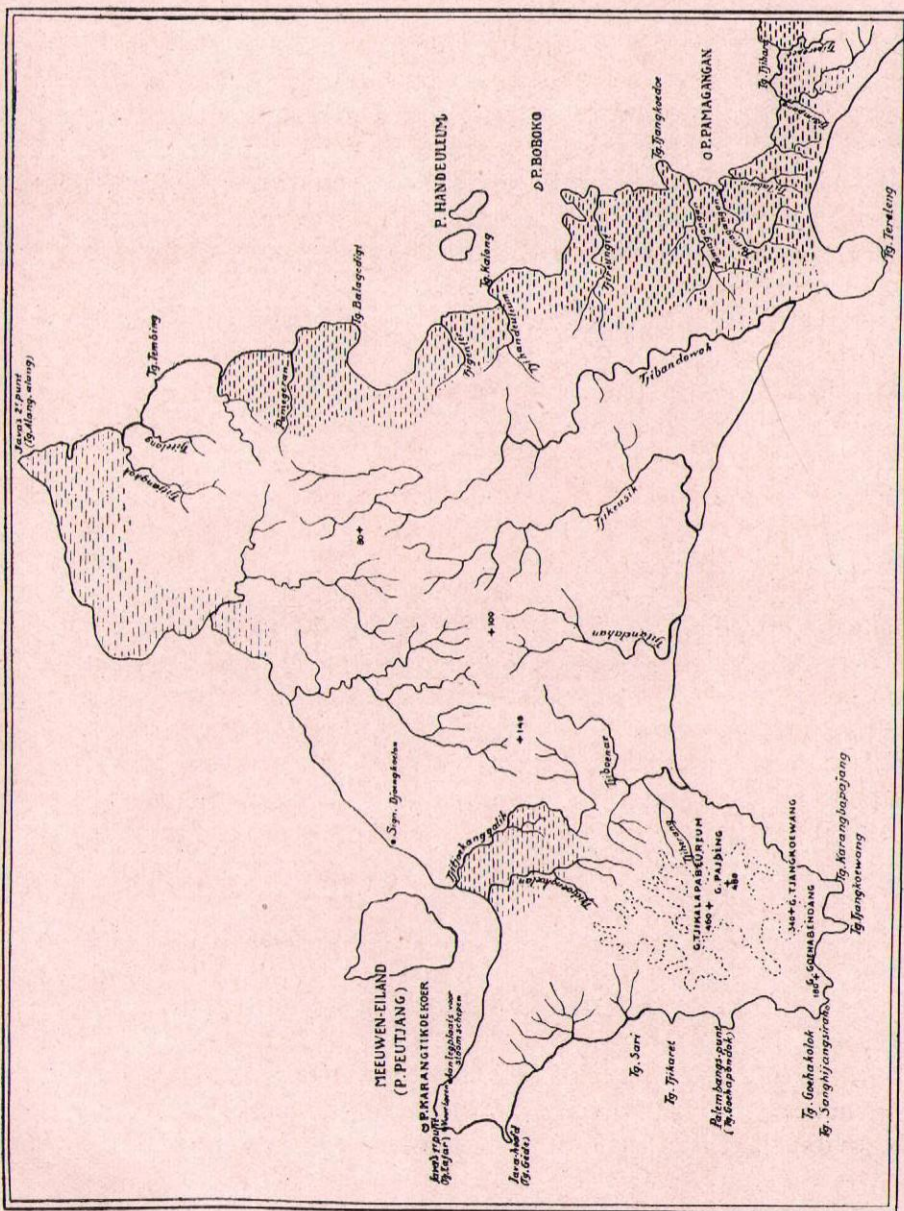

Fig. 25. Oedjoeng Koelon, uiterst West Java. Schaal 1 : 200.000. De geteekende hoogtelijn is die van 250 m. Voor het veilig stellen van het voortbestaan van de soort wenschte de schrijver, naast een afdoende bescherming van dit reservaat, proeven te zien genomen met dierenfok.

Natuurlijk zou het trekken van inkomsten uit het éérste punt zeer zeker pas in een vrij verre toekomst zijn te verwachten. Uit het tweede punt (waarvoor voorloopig natuurlijk uitsluitend buiten onzen wensch gestorven dieren dienstbaar te maken zouden zijn) zouden reeds aanstonds enkele toevals-inkomsten kunnen optreden, zij het ook (hopelijk!) tot een gering totaal. Ik zou het verder ook niet durven wagen een taxatie uit te spreken over het op den langen duur te verwachten jaarlijksche gemiddelde aan inkomsten uit deze bronnen, al ben ik zelf ook geneigd om dit bedrag vrij hoog te achten! De groote hoofdzaak is voor het oogenblik, naar mijn meening, dat erkend wordt, dat er hier sprake is van een reële mogelijkheid: dat er náást de uitgaven óók inkomsten mogelijk zijn!

De vraag mag ten slotte worden gesteld: **is datgene, wat met zooveel succes ondernomen wordt met den Europeeschen Wisent, niet evenzeer de moeite waard en evenzeer mogelijk bij den Javaanschen Rhinoceros?**

De stam der rhinocrossen is een zéér oude.

Zij waren er reeds, in talrijkheid, lang voor de *mensch* op aarde verscheen.

Zestig millioen jaren geleden, in het Eoceen, bestonden er reeds *tal* van soorten, waaronder zeer bizarre: kleine, hoornlooze, ter grootte van een schaap, wegens hun lange slanke pooten wel aangeduid als „vluchtende rhinocrossen”, maar óók de *Baluchitherium*, het grootste zoogdier dat ooit de vaste aarde betrad.

Pas véél later verscheen de mensch en vond als tijdgenooten, naast rendieren, hollenberen en mammouths, o.a. ook den grooten ruig behaarden sneeuw-rhinoceros, dien hij bevocht en waarvan hij ons zijn rotsteekeningen naliet.

Al deze soorten (meer dan honderd) gingen in den loop der eeuwen te gronde, door natuurrampen als klimaatsveranderingen in grooten stijl — dus, gelukkig, *buiten den mensch om!*

Maar ... altijd paste de natuur zich weer aan: altijd weer vormde zij nieuwe soorten die in de veranderde omstandigheden konden blijven voortleven. Tot op den huidigen dag wist zij met een reusachtige inspanning van haar krachten haar schepping te behouden in den vorm van enkele schitterende soorten *met volle levensvatbaarheid*.

... Hoe zal het hoofdstukje luiden, dat wij, twintigste eeuwsche menschen, aan dit verhaal der „eeuwigheid” gaan toevoegen?

Zullen wij dezen oudsten en machtigsten (zij het door den mensch „overwonnen”) stam der zoogdieren in de komende honderd jaren genadeloos gaan *uitroeien*?

Want wij willen ons zèlf toch niet wijsmaken dat het hier wéér gaat om groote natuurrampen buiten den mensch om! Ditmaal zijn wij, menschen, het die actief en op de slordigste wijze het dier *uitroeien* — om plaats te maken voor nog wat méér menschen!

Wij kunnen ons zelf slechts de vraag stellen: de stomme natuur heeft haar taak aldus verricht: *wat zullen wij doen?*
